

Diyanet İşleri Başkanlığı Hutbelerinde Muhteva: Eğitim Konusu Üzerine Bir İçerik Analizi

Tuncay Ceylan | 0000-0001-7864-8999 | tuncyceylan@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi | Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Eğitimi Ana Bilim Dalı | Bitlis,
Türkiye

ROR : 00mm4ys28

Öz

Hutbe; bir ibadet biçimi olmanın yanında halka dinî ve dünyevî meselelerde birtakım kazanımlar sağlayan yaygın din eğitimi faaliyetidir. Hutbelerde; dinî, siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel, aktüel vb. birçok alanla ilgili çeşitli konular işlenmektedir. Hutbelerin muhatap üzerinde beklenen etkiyi gösterebilmesi hutbelerde ele alınan konuların niteliği ile yakından ilgilidir. Bu durum hutbelerin muhteva açısından derinlemesine incelenmesini gerekli kılmaktadır. Hutbeler, dinî içerikli ve referanslı yapıları, yönlendirici ve bilgilendirici etkileri nedeniyle çeşitli açılardan araştırılmıştır. Muhteva analizi açısından bakıldığında hutbelerde; kadın, gençlik, ramazan, din algısı, siyasi söylem, güncel meseleler, din istismarı, hadis gibi konular incelenmiştir. Hutbelerde işlenen konulardan biri de eğitim olmasına rağmen, literatürde hutbelerde eğitim konusunu inceleyen bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Çalışma, literatürdeki bu eksikliği gidermek ve alan yazına katkı sağlamak için tasarlanmıştır. Buna göre araştırmanın temel problemi “DİB hutbelerine eğitim konusu nasıl yansımıştır?” şeklinde belirlenmiştir. Araştırmanın amacı da DİB tarafından hazırlanıp ülke genelinde okunan hutbelerde eğitim konusunun nasıl ele alındığını değerlendirmek ve bu faaliyetin geliştirilmesine yönelik öneriler sunmaktır. Araştırmanın, hutbelerde eğitim konusuyla ilgili ihtiyaç, eksiklik ve sorunların belirlenmesine, verilen mesajların etkinliğinin artırılmasına katkı sağlaması beklenmektedir. Araştırmada, nitel bir yöntem olan durum çalışması deseni kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu 2011-2023 yıllarında ülke genelinde okunan 576 cuma ve bayram hutbesi oluşturmaktadır. Çalışmada, veri toplama aracı olarak doküman analizi kullanılmış, örneklem grubundaki hutbeler araştırma dokümanları olarak incelenmiştir. Araştırmada ulaşılan veriler içerik analizi yöntemi kullanılarak çözümlenmiş, kodlar oluşturulmuş ve kodlardan temalara ulaşılmıştır. Yapılan analizde altı ana temaya ulaşılmıştır. Bu temalar; sıklık, eğitimci, öğrenci, amaç, metot ve kurum şeklindedir. Hutbelerde, eğitim konusunun yer alma sıklığı doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki kategori altında değerlendirilmiştir. Geçmiş yıllara nazaran hutbelerde eğitim konusunun yer alma sıklığında bir artış gözlemlense de hutbelerde eğitim konusuna yeterince ilginin gösterildiğini söylemek zordur. Çünkü elde edilen bulgular, eğitim konusuna doğrudan değinen hutbelerin her yılın aynı dönemlerinde birbirini tekrar eden içeriklerle hazırlandığını; konuya dolaylı olarak değinen hutbelerin ise eğitimle ilgili bir veya birkaç ögeyi farklı konular bağlamında yüzeysel olarak ele aldığını göstermektedir. Hutbelerde; Allah, Peygamber, anne baba, öğretmen ve din görevlilerinin halkı bilgilendiren, onlarda inanç,

tutum ve davranış değişiklikleri sağlayan eğitimciler olarak ele alındığı görölmektedir. Hutbelerde; öğrencilik, öğrenme ve bilgi edinme konuları çocuklar/gençler ve kızlar için öne çıkartılmış; yetişkin ve yaşlılar için ise yeterince ele alınmamıştır. Hutbelerde, eğitim ile dinî ve milli değerlerin gelecek nesillere aktarılması amaçlanmıştır; eğitimde metot olarak da gösterip-yaptırma ve anlatım yöntemlerinin kullanılması tavsiye edilmiştir. Hutbelerde eğitim kurumu olarak; cami, aile, okul, Kur'an kursu, ahilik, vakıf, kütüphane ve dergâhların yer aldığı görölmektedir. Araştırma ile temalara ilişkin bulgular literatürle karşılaştırılarak tartışılmış, değerlendirilmiş ve konuya dair birtakım öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Hutbe, Eğitim.

Atıf Bilgisi

Ceylan, Tuncay. "Diyanet İşleri Başkanlığı Hutbelerinde Muhteva: Eğitim Konusu Üzerine Bir İçerik Analizi". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2024), 412-446. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.2.04>

Geliş Tarihi	12.07.2024
Kabul Tarihi	12.11.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Content of Khutbahs by the Presidency of Religious Affairs: A Content Analysis on the Topic of Education

Tuncay Ceylan | 0000-0001-7864-8999 | tuncyceylan@gmail.com

Asst. Prof | Bitlis Eren University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Religious Education |
Bitlis, Türkiye

ROR : 00mm4ys28

Abstract

Khutbah; in addition to being a form of worship, is a widespread religious education activity that provides the public with various gains in religious and worldly matters. In khutbahs, various topics related to religious, political, economic, social and cultural fields etc., are addressed. The expected impact of khutbahs on the audience is closely related to the quality of the topics covered in the khutbahs. This situation necessitates an in-depth examination of the khutbahs in terms of their content. Khutbahs have been researched from various perspectives due to their religious content and references, as well as their guiding and informative effects. From the perspective of content analysis, topics such as women, youth, Ramadan, perception of religion, political discourse, current issues, abuse of religion, and hadiths have been examined in khutbahs. Although education is one of the topics addressed in khutbahs, no research has been found in the literature that examines the topic of education in khutbahs. This study was designed to fill this gap in the literature and contribute to the field. Accordingly, the main problem of the research was determined as "How is the topic of education reflected in the khutbahs of the Presidency of Religious Affairs (DİB)?" The aim of the research is to evaluate how the topic of education is addressed in the khutbahs prepared by the DİB and read nationwide, and to provide suggestions for the improvement of this activity. The research is expected to contribute to identifying needs, deficiencies, and problems related to the topic of education in khutbahs, and to increasing the effectiveness of the messages delivered. In the research, a qualitative method, the case study design, was used. The study group of the research consists of 576 Friday and Eid khutbahs read nationwide between 2011 and 2023. Document analysis was used as the data collection tool, and the khutbahs in the sample group were examined as research documents. The data obtained in the research were analyzed using the content analysis method, codes were created, and themes were derived from the codes. Six main themes were identified in the analysis. These themes are frequency, educator, student, purpose, method, and institution. The frequency of the topic of education in khutbahs was evaluated under two categories: direct and indirect. Although an increase in the frequency of the topic of education in khutbahs has been observed compared to previous years, it is difficult to say that sufficient attention is given to the topic of education in khutbahs. The findings show that khutbahs directly addressing the topic of education are prepared with repetitive content at the same periods each year;

khutbahs indirectly addressing the topic of education superficially handle one or several elements related to education in different contexts. In khutbahs, Allah, the Prophet, parents, teachers, and religious officials are considered educators who inform the public and bring about changes in their beliefs, attitudes, and behaviors. In khutbahs, topics of studenthood, learning, and acquiring knowledge are highlighted for children/youth and girls; however, they are not sufficiently addressed for adults and the elderly. In the khutbahs, it was aimed to transfer religious and national values to future generations through education; as a method in education, demonstration and narration techniques were recommended. As educational institutions in khutbahs, mosques, families, schools, Quran courses, ahi system, foundations, libraries, and dervish lodges are mentioned. The findings related to the themes were compared with the literature, discussed, evaluated, and some suggestions were made regarding the topic.

Keywords

Religious Education, Presidency of Religious Affairs, Khutbah, Education.

Citation

Ceylan, Tuncay. "Content of Khutbahs by the Presidency of Religious Affairs: A Content Analysis on the Topic of Education". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 10/2 (December 2024), 412-446. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.2.04>

Date of Submission	12.07.2024
Date of Acceptance	12.11.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	Ethics Committee Permission is not required for this research. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Hutbe; toplumu dinî, ahlaki ve dünyevî konularda bilgilendiren, dinî ve manevi değerleri pekiştiren, bunlarla ilgili tutum oluşturan ve davranış geliştiren, toplumda birlik ve beraberliğin güçlenmesine katkıda bulunan, güncel konuları ele alıp bireysel ve toplumsal sorunlara dikkat çeken ve dinî perspektiften bu sorunlara çözümler sunan bir yaygın din eğitimi faaliyetidir.

Hutbe, sözlükte bir topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşma demektir.¹ Terim anlamıyla hutbe, cuma namazlarından önce ve bayram namazlarından sonra hatibin minberde irat ettiği, vaaz ve nasihat içeren konuşmalara denir.² Bir hitabet çeşidi olarak İslam öncesi dönemde de yaygın olan hutbe,³ İslam dönemiyle birlikte bir taraftan edebî sanatların ve sosyal hayatın bir parçası olarak varlığını sürdürmüş, diğer taraftan da dinî bir hüviyet elde ederek ibadetlerin şekli şartı ya da tamamlayıcı bir ögesi olmuştur.⁴ Âlimler "Cuma günü namaz için ezan okunduğu zaman Allah'ı zikretmeye koşun"⁵ ayetindeki "Allah'ı zikretmekten" maksadın hutbeler olduğunu⁶ ve Hz. Peygamberin (sav) hutbesiz cuma namazı kıldırmadığını delil göstererek hutbenin farziyeti konusunda ittifak etmişlerdir.⁷ Bu yönüyle hutbe; Allah'a hamd, Hz. Peygambere salât-u selâm ve dinleyicilere öğüt/mev'ize içeren konuşmalardır.⁸

Hutbe, İslamî gelenekte Hz. Peygamberle başlamış ve bu dönemde hutbelerde inanç, ibadet, ahlak, cihad vb. konular ele alınmıştır.⁹ Dört halife ve sonraki dönemlerde hutbe, dinî fonksiyonun yanı sıra idarî hâkimiyetin ve bağımsızlığın sembolü olarak siyasî bir boyut kazanmış, hutbelerde halifenin/sultanın ismi anılmaya ya da halife/sultan adına hutbe okunmaya başlanmıştır.¹⁰ Hutbe, Abbasiler dönemiyle birlikte muhteva ve şekli

¹ Ahmed Muhtar Ömer, *Mu'cemu'l-Lügati'l-Arabbiyeti el-Muâsıra* (Kâhire: Âlemü'l-Kütüb, 2008), 660.

² İsmail Lütfi Çakan, *Örnekleriyle Uygulamalı Dini Hitabet* (Ankara: Kuşak Yayınları, 1975), 26-27.

³ Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Haşimi İbn Sa'd, *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir*, çev. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 1/48.

⁴ Mustafa Baktır, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/425.

⁵ *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Cum'a 62/9.

⁶ Fahreddin er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 30/30.

⁷ M. Talat Karaçizmeli, "Dört Mezhebe Göre Cum'a ve Bayram Hutbeleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 10/106-107 (1971), 110-117.

⁸ Çakan, *Örnekleriyle Uygulamalı Dini Hitabet*, 30-34; Abdurrahman Çetin, *Hitabet ve İrşad Din Hizmetlerinde İletişim ve Güzel Konuşma* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 6-12.

⁹ Ahmet Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)* 1, (1995), 148.

¹⁰ Çakan, *Örnekleriyle Uygulamalı Dini Hitabet*, 40-46.

yapısıyla rutinleşerek yalnızca tekrarlanan dinî nitelikli bir geleneğe dönüşmüş ve bu durum Osmanlının son dönemlerine kadar devam etmiştir.¹¹ Cumhuriyet döneminde ise hutbe, Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) uhdesine verilmiştir. DİB, hutbeyle ilgili günümüze kadar devam eden bazı değişiklikler yaparak hutbe okuma uygulamasını din görevlileri marifetiyle sürdürmüştür. Buna göre Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi, 4 Haziran 1925'te müftülüklere gönderdiği bir genelgeyle hutbelerin başındaki ve sonundaki dua kısımlarının Arapça, öğüt/mev'iza kısımlarının ise Türkçe okunmasını istemiştir.¹² DİB, hutbelerdeki öğüt/mev'iza kısımlarının da Başkanlık tarafından yayınlanan hutbelerden okunmasını istemiştir. Bunun için DİB, ülke genelinde okunmak üzere hutbe kitabı ve dergide hutbeler yayınlamıştır.¹³ DİB, 2006'da ise hutbe hazırlama işini il müftülüklerinde kurulan Hutbe Komisyonuna ve 2013'te müftülük bünyesindeki İl İrşat Kurullarına vermiştir.¹⁴ Bu kurullar il genelinde okunan hutbeleri belirleyip imam-hatiplerin kullanımına sunmuşlardır. Bunun yanı sıra bu dönemlerde kurulların hazırladıkları hutbelerin dışında, önemine nispeten gerektiğinde DİB merkezince de hutbeler hazırlanmış ve tüm illerde bu hutbelerin okunması istenmiştir.¹⁵ DİB, Türkiye'de önemli olayların yaşandığını gerekçe göstererek 2016'dan itibaren Başkanlık merkezince hazırlanan hutbelerin her hafta ülke genelinde okunmasına karar vermiştir.¹⁶

DİB İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı biriminden edinilen bilgiye göre günümüzde camilerde yılda 52 cuma hutbesi, 2 Ramazan ve Kurban Bayramı hutbesi olmak üzere toplam 54 hutbe okunmaktadır. Hutbeler, sayıları değişmekle birlikte genellikle on kişiden oluşan DİB bünyesinde kurulan Hutbe Hazırlama Komisyonu tarafından tasarlanmaktadır. Komisyon her yılın başında, ülke genelinde okunacak hutbelerin konularını ve içeriklerini belirlemektedir. Yıl içerisinde okunacak hutbelerin yarısından fazlası önceden belirlenmiş konulardan oluşmaktadır. Konusu önceden belli olan hutbelerin 27 tanesi kandil, bayram, camiler ve din görevlileri haftası gibi mutata konular hakkında; 3-4 tanesi ise Başkanlığın stratejik planı çerçevesinde su verimliliği, çevrenin korunması gibi konular hakkında hazırlanmaktadır. Geri kalan hutbeler ise dünyada ve ülkede yaşanan güncel konular hakkında hazırlanmaktadır (Kişisel Görüşme, 12 Ağustos 2024.)

¹¹ Recai Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", *Dini Araştırmalar Dergisi* 1/2 (1998), 13-16.

¹² Diyanet İşleri Reisliği DİR, Diyanet İşleri Reisliği Genelgesi (DİRG), *Genelge* 2 (04 Haziran 1925).

¹³ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2016), 97.

¹⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi (DİBDHUG), *Genelge* 847444 (15 Aralık 2020), 1-8.

¹⁵ Yaşaroğlu, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 99-100.

¹⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı DİB, *Din Hizmetleri Müdürlüğü Faaliyet Raporu 2016* (Ankara: TDV Yayın Matbaacılık, 2017), 20.

Hazırlanan hutbeler, ibadetlerin ritüel boyutunun gerçekleştirilmesini sağlamakla birlikte eğitsel bir işleve de sahiptir. Cuma ve bayram namazları için camiye gelen Müslümanlar bir taraftan namaz ibadetlerini eda etmekte, diğer taraftan da bu ibadetlerin bir şartı olan hutbeyi dinleyerek din eğitimi etkinliğine katılmaktadır.¹⁷ Bu kapsamda hutbe; Müslümanların dinî bilgi, duygu ve davranışlarında değişiklikler yapıp geliştirmeyi ve dindarlık düzeylerini artırmayı ve pekiştirmeyi hedeflemektedir.¹⁸ Hutbedeki muhteva yoluyla, muhatap üzerinde belli bir anlayış geliştirilmeye, kitleler yönlendirilmeye ve aydınlatılmaya çalışılmaktadır.¹⁹ Bu nedenle hutbe, pedagojik değeri yüksek bir din eğitimi faaliyeti olarak görülmekte²⁰ ve bu yönüyle hutbelerin muhtevası da önem taşımaktadır.²¹

Hutbelerde; dinî, sosyal, kültürel, siyasî, iktisadî vb. birçok alanla ilgili çeşitli konular işlenmektedir.²² Hutbelerde; eğitim konusuna da yer verilerek halka eğitimin önemi, amacı, eğitim kurumları, eğitimciler, öğrenciler gibi konular üzerinde de durulmakta ve bu çerçevede bilişsel ve duyuşsal kazanımlar sağlanmaya çalışılmaktadır.²³ Hutbeler bu fonksiyonu yerine getirmekle beraber ayrıca eğitimin nasıl olması gerektiği konusunda da bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Hutbelerin muhatap üzerinde beklenen etkiyi gösterebilmesi hutbelerdeki muhtevanın niteliğine bağlıdır.²⁴ Bu durum da muhteva açısından hutbelerde eğitim konusunun araştırılmasını ve mevcut durumun tespit edilmesini gerekli kılmaktadır. Hutbelerin DİB tarafından hazırlanması, yayımlandığı biçimiyle ülkenin her tarafında okunması, her hafta yaklaşık yirmi milyon gibi geniş bir kitle tarafından dinlenmesi,²⁵ dinleyenler üzerinde yönlendirici ve bilgilendirici etkisinin olması da hutbelerin muhtevasıyla ilgili araştırmaların gerekliliğini ortaya koymaktadır.²⁶

¹⁷ Zeki Salih Zengin, “Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2008), 380.

¹⁸ Ahmet Onay, “Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 3.

¹⁹ Münir Ecer - Eyüp Şimşek, “Fâtımî Hutbelerinin Eğitim Açısından İncelenmesi: Bir İçerik Analizi Çalışması”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2022), 5-6.

²⁰ Şükrü Keyifli, “Hutbe ve Vaazların Dili ve Üslubuyla İlgili Yaşanan Olumsuzluklar”, *Mevzu-Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2019), 27.

²¹ Kasım Kocaman, “Geçmişten Günümüze Dinî İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019), 1260.

²² Şükrü Keyifli, “Cami İçi Din Eğitimi ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler”, *Ekev Akademi Dergisi* 55 (2013), 79; Kocaman, “Geçmişten Günümüze Dinî İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu”, 1260.

²³ Önkal, “İrşad Vasıtası Olarak Hutbe”, 149.

²⁴ Onay, “Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği”, 1-3.

²⁵ Yaşaroğlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, 106.

²⁶ Onay, “Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği”, 2.

Literatürde muhteva açısından DİB hutbelerinin sosyoloji, siyaset bilimi, kamu yönetimi, uluslararası ilişkiler, din bilimleri, İslam tarihi, hadis gibi farklı disiplinler tarafından çeşitli yönlerden araştırıldığı görülmektedir.²⁷ Hutbelerin muhtevasına ilişkin yapılan bazı çalışmalar, hutbelerin konu olarak üzerinde yoğunlaştıkları alanlara yönelik tespitlerle ilgilidir. Bu çalışmalarda DİB hutbelerinin inanç, ibadet, ahlak, güncel meseleler gibi konuları ihtiva ettikleri belirlenmiştir. Fakat bu araştırmalarda, hutbelerde belirlenen konulara ilişkin değerlendirmeler yapılmaktan çok hangi konuların işlendiği üzerinde durulmuştur.²⁸ Hutbelerin muhtevasına ilişkin yapılan diğer çalışmalar ise hutbe metinlerinde yer alan belli bir konunun değerlendirilmesine yönelik analizlerle ilgilidir. Bu çalışmalarda, DİB hutbelerinde kadın,²⁹ ramazan,³⁰ ihtilafli haberler,³¹ siyasi söylem,³² din algısı,³³ hadislerin tenkidi,³⁴ cümle yapısı³⁵ vb. konular araştırılmış ve bu konularla ilgili çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır.

Bununla birlikte literatürde hutbelerin din eğitimi faaliyeti yönü üzerinde duran bazı çalışmalara da ulaşılmıştır. Ancak bu çalışmalarda hutbelerin toplumun dinî yönelimleri üzerindeki etkisi, din diline uygunluğu, hutbelerdeki dinî bilgilerin doğruluğu, hutbelerden elde edilen kazanımlar gibi konular üzerinde durulmuş fakat hutbelerde eğitim konusuna

²⁷ Asuman Banu Hülür, *İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma Hutbeleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014); Mehmet Talha Paşaoğlu, *Din-Siyaset İlişkisinin Kurumsallaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); Melih Köllük, *Siyasal İktidar ve Bireyin Karşılıklı Yeniden Üretimi: Cuma Hutbeleri Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

²⁸ Vahdettin Akgün, “Diyanet Gazetesinde Yayımlanan Hutbe Konuları”, *Diyanet İlmî Dergi* 30/2 (1994), 77-94; Onay, “Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği”, 1-10; Halise Kader Zengin, “Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)”, *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu II* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 121-147; Umut Kaya, “2017-2020 Yılları Arasında Yayımlanan Hutbelerle İlgili Bir Analiz”, *Amasya İlahiyat Dergisi* 17 (2021), 221-258.

²⁹ Zekiye Demir, “Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi (2001-2011)”, *Toplum Bilimleri* 7/14 (2013), 95-118.

³⁰ Metin Demir, “Din ve Devletin Kesişim Noktası: Cuma Hutbelerinde Ramazan Algısı”, *Ramazan ve Oruç*, ed. Berat Açıl vd. (İstanbul: Belikan Basım, 2015), 699-708.

³¹ Tahir Erçin, *Kaynak Değeri ve Sihat Açısından Diyanet Hutbeleri (1980-1990)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

³² Köllük, *Siyasal İktidar ve Bireyin Karşılıklı Yeniden Üretimi: Cuma Hutbeleri Örneği*.

³³ Halil Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Din Algısı: 1972 Ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği* (Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

³⁴ Ahmet Aslantaş, *Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahric ve Tenkidi (2001-2005)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

³⁵ Ümit Harun Akkaya, “Diyanet Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi”, *Bilimname* 44/1 (2021), 83-129.

değnilmemiştir.³⁶ Bu durum da alan yazında bir eksilik olarak değerlendirilmiş ve konuyla ilgili alana katkı sağlamak için bu çalışma tasarlanmıştır. Bu kapsamda araştırmanın problem cümlesi şöyle belirlenmiştir: *DİB hutbelerine eğitim konusu nasıl yansımıştır?* Bu problem çerçevesinde çalışmanın amacı da DİB hutbelerinde eğitim konusunun nasıl ele alındığını belirlemek ve değerlendirmek, böylece bu faaliyetin geliştirilmesine yönelik öneriler sunmaktır.

Araştırmanın, hutbelerde eğitim konusuyla ilgili muhtemel ihtiyaç, eksiklik ve sorunların belirlenmesine, verilen mesajların etkinliğinin artırılmasına katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca araştırmanın, konuyla ilgili yapılacak yeni çalışmalara bilimsel veriler sunarak literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir.

1. Yöntem

1.1. Araştırma Deseni

Araştırmada bir nitel yöntem olan durum çalışması deseni kullanılmıştır. Bu desen, bir sistemi, faaliyeti, olayı, durumu, süreci veya bireyleri detaylıca analiz eden bir yöntemdir.³⁷ Araştırmada DİB hutbelerine eğitim konusunun nasıl yansıdığı bir durum olarak belirlenmiş, bu durumu derinlemesine incelemek, betimlemek ve hutbe dokümanlarını analiz etmek için durum çalışması deseni kullanılmıştır.

1.2. Örneklem Grubu

Çalışmanın örneklem grubu elverişli örneklem tekniği kullanılarak belirlenmiştir. Elverişli örneklem tekniği; mevcut olan, erişimi kolay ve hızlı olan ögelere dayanmaktadır. Bu teknikte araştırmacı mevcutta var olan öğelerden yeterli ögeyi örneklem grubu olarak belirler ve evrene geneller. Bu teknik araştırmacıya emek, maliyet ve zamandan tasarruf sağlamaktadır.³⁸ Buna göre kolay ulaşılabilir olması, tasarruf sağlaması ve güncel olması nedeniyle çalışmanın örneklem grubunu 2011-2023 yıllarında DİB tarafından hazırlanıp ülke genelinde okunan 576 cuma ve bayram hutbesi oluşturmaktadır. Bu hutbeler Diyanet web sayfasından yayınlanmıştır. 2011-2015 yıllarındaki hutbelerin bir kısmı ise DİB

³⁶ Mehmet Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995); Muhammet Döner, *Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Mohd Azizon Noordin - Zulkefli Haji Aini, "Persepsi Khatib Terhadap Seni Retorik Dalam Teks Khutbah Jumaat Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan (JAWI)", *Al-Hikmah* 9/2 (2017), 154-166; Abdullah Duman, "Hutbenin Yaygın Din Eğitimi Amaçlarına Erişim Düzeyi Ölçeği: Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (2023), 523-552.

³⁷ John W. Creswell, *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, ed. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap Yayınlar, 2017), 14.

³⁸ Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2018), 103-104.

tarafından “Minberden Öğütler-II-” ismiyle kitap olarak basılmıştır.³⁹ Araştırmada 2011-2015 yıllarındaki hutbeler hem “Minberden Öğütler-II-“ kitabından hem de Diyanet web sayfasından; 2016-2023 yıllarındaki hutbeler ise Diyanet web sayfasından temin edilmiştir.⁴⁰ Çalışma grubuna ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. Çalışma Grubu

No	Yıl	Hutbe Sayısı
1.	2011	7
2.	2012	10
3.	2013	30
4.	2014	46
5.	2015	54
6.	2016	54
7.	2017	54
8.	2018	54
9.	2019	54
10.	2020	51
11.	2021	54
12.	2022	54
13.	2023	54
Toplam	13 Yıl	576 Hutbe

1.3. Veri Toplama Araçları

Veri toplama aracı olarak doküman analizine başvurulmuştur. Bu yöntem kayıt ve belgelerden veri toplama tekniğidir. Dokümanlar, çalışma merkezinde yer alan olgunun anlaşılabilmesine yardım eden bilgi kaynaklarıdır. Bu bilgi kaynakları kitaplar, dergiler, makaleler, arşivler, raporlar, çalışmalar, ansiklopediler, resmi ve özel yazılar/istatistikler, video, resim vb. çeşitli dokümanlardır.⁴¹ Çalışmada örneklem grubu olarak seçilen DİB

³⁹ Komisyon, *Minberden Öğütler-II-* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016).

⁴⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi” (Erişim 07 Mayıs 2024).

⁴¹ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler* (Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2018), 229-231.

hutbeleri doküman olarak incelenmiştir. Ayrıca konuyla ilgili genelge, yönetmelik, çalışma, kitap, makale, ansiklopedi dokümanlarına da başvurulmuştur.

1.4. Veri Analizi

Araştırma verileri içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. İçerik analizi, verilerin düzenlenip okunması, kod ve temaların inşa edilmesi ve ulaşılan sonuçların şekillerle veya tablolarla desteklenmesidir.⁴² İçerik analizinde araştırılan içeriğin ana vurgusunun ne olduğu ve bunun anlaşılabilir bir şekilde organize edilerek yorumlanması hedeflenmektedir.⁴³

Araştırmada DİB hutbeleri okunmuş ve hutbe metinlerinde eğitimle ilgili kodlar deşifre edilerek bilgisayara aktarılmıştır. Daha sonra bu kodlar belirlenen temalar altında toplanmıştır. Ana temalar altında toplanan alt temalar/kategoriler ise geçtiği hutbe sayısına göre frekansları hesaplanarak tablolarla sunulmuştur. Belirlenen bazı kodlar farklı temalarla ilişkili olduğundan bunlar birden çok tema altında değerlendirilmiştir. Temalara ilişkin bulguları desteklemek amacıyla gerekli yerlerde yayınlanma kaynağı dipnotta belirtilerek hutbelere alıntılara yer verilmiştir.

1.5. Güvenirlik ve Geçerlik

Araştırma sürecinin açık bir biçimde sunulması çalışmanın güvenirliliğini artırmaktadır. Kod, tema ve yorum süreçlerinde sürekli kontrollerin yapılması, kod ile temaların doğrulanması ve bulgularla karşılaştırılması da araştırmanın güvenirliliğini sağlamaktadır.⁴⁴ Çalışmanın güvenirliliğini sağlamak amacıyla araştırma süreci açık ve anlaşılabilir şekilde belirtilmiştir. Araştırmanın her aşamasında hata riskini yok etmek amacıyla iç kontrol yapılmış ve temalar ile veriler sürekli karşılaştırılmıştır. Araştırmanın geçerliliğini sağlamak için de doğrudan alıntılara yer verilmiştir.⁴⁵

2. Bulgular ve Yorum

Çalışmada altı temaya ulaşılmıştır. Bu temalar; eğitim konusunun hutbelere yer alma sıklığı, eğitimciler, öğrenciler, eğitimde gerçekleştirilmek istenen amaçlar, metotlar ve eğitim kurumları olarak belirlenmiştir. Ulaşılan tema ve ilişkili alt temalar aşağıdaki şekilde gösterilmiştir. Bulgular, ulaşılan temalarla incelenmiştir.

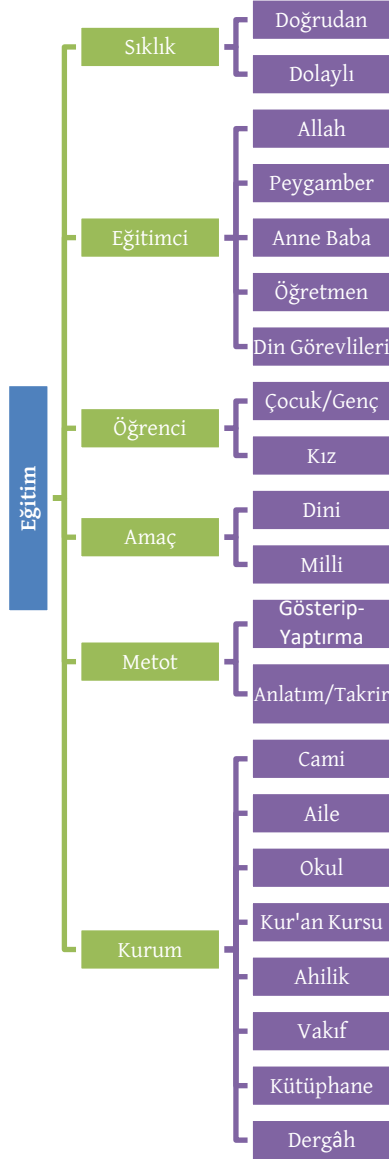
⁴² Creswell, *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, 197-201.

⁴³ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008), 190-195.

⁴⁴ Creswell, *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, 203.

⁴⁵ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 258, 270.

Şekil 1. Temalar

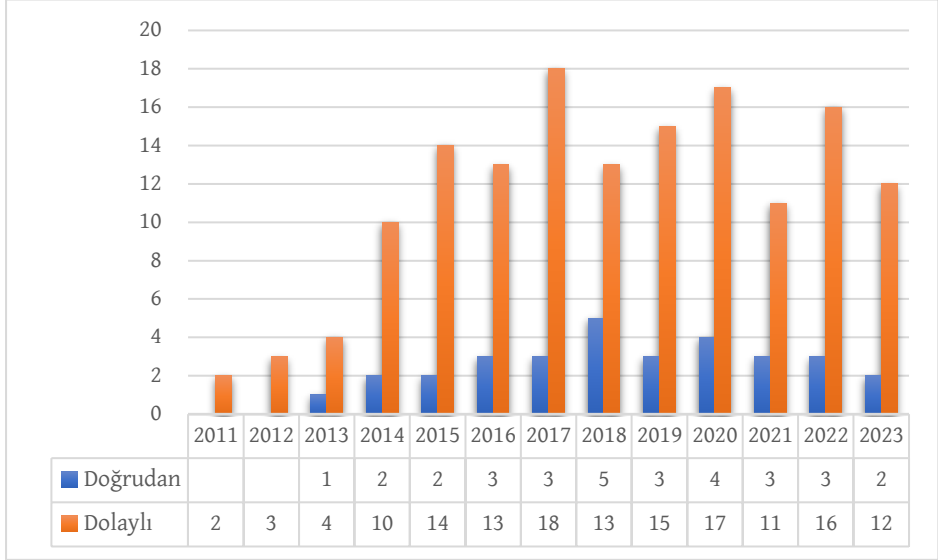
2.1. Sıklık

DİB, ilmî konularda toplumun bilgi, görgü ve kültürünü arttırmayı hedeflediğinden hutbelerde eğitim konusuna yer vermektedir.⁴⁶ Hutbelerde eğitim konusuna yer verilmesi hutbe irat eden imam-hatiplerin ve hutbeyi dinleyen cami cemaatinin de talepleri arasında

⁴⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (DİBKGHK), *Resmî Gazete* 12038 (22 Haziran 1965), Kanun No. 633, md. 1/1.

yer almaktadır.⁴⁷ Çalışmada, eğitim konusunu işleyen hutbeler yıllara göre belirlenerek aşağıdaki grafikte sunulmuştur.

Şekil 2. Eğitim Konusunun Hutbelerde Yer Alma Sıklığı

Araştırmada, eğitim konusunu ele alıp metnin bütününde bu konuyu işleyen hutbelerin yanı sıra farklı bir konuyu işlerken eğitimle ilgili bir veya birkaç ögeyi ele alıp konu bağlamında sunan hutbelerin olduğu da tespit edilmiştir. Çalışmada, hutbelerde eğitim konusunun işlenmesiyle ilgili bütüncül bir perspektif sunmak için hutbenin tamamında eğitim konusunu ele alan hutbeler “Doğrudan”, eğitimin herhangi bir ögesini ele alan hutbeler ise “Dolaylı” kategorisinde değerlendirilmiştir.

Çalışmada, eğitime doğrudan değinen hutbelerin sınırlı sayıda olduğu belirlenmiştir. Eğitimle doğrudan ilişkili olan hutbelerde zaman esasının baz alınarak konuların belirlendiği tespit edilmiştir. Eğitim konusuna doğrudan değinen hutbelerin çoğunluğu, yaygın din eğitimine yönelik benzer güncel içerikler etrafında şekillenmiştir. Buna göre yaz Kur’an kurslarının başladığı haziran ayı ile Camiler ve Din Görevlileri Haftası olan eylül ayında eğitimle ilgili hutbeler yayınlanmıştır.⁴⁸ Bu hutbelerde; İslam’da bilginin değeri, dinî bilgileri öğrenmenin fazileti, Kur’an öğrenmenin/öğretmenin önemi, camilerin eğitim fonksiyonu gibi benzer konular işlenmiştir. Eğitim konusuna doğrudan değinen hutbelerin diğer bir kısmı ise örgün eğitimle ilişkili güncel konular etrafında benzer içeriklerle tasarlanmıştır. Bu çerçevede okulların eğitim öğretime başladığı eylül ayı ile kütüphaneler haftası, 23 Nisan Haftası ve seçmeli din derslerinin yapıldığı haftada ilim ve bilgi temalı

⁴⁷ Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 62-63.

⁴⁸ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

hutbeler yayınlanmıştır.⁴⁹ Bu hutbelerde de İslam'da bilginin önemi, ilim öğrenmenin değeri ve dinî bilgileri öğrenmenin gerekliliği gibi konular ele alınmıştır.

Elde edilen bulgular, eğitim konusuna doğrudan değinen hutbelerin her yılın aynı dönemlerinde benzer içeriklerle sunulduğunu göstermektedir. Örneğin; 2022 ile 2023 yıllarında okulların açıldığı eylül ayında hazırlanan hutbelerde eğitimle ilgili benzer içerikler işlenmiştir: “Yüce dinimiz İslam'da... İnsan, kendini ilimle bilir. Rabbini ilimle tanır. Allah'ın mesajlarını ilimle anlar. Varlığın gaye ve hikmetini ilimle kavrar...”, “Yüce dinimiz İslam'a göre ilim, öncelikle kişinin kendini, Rabbini ve çevresini tanmasıdır. Yarılış gayesinin farkında olmasıdır. Varlığı ve bütün kâinatı doğru okumasıdır.”⁵⁰ Hutbelerde güncel konuların ele alınması cemaatin istekleri arasında olup bu durum hutbelerin cemaat üzerindeki eğitsel etkisini, kalıcılığını ve ilgi çekiciliğini artırmaktadır.⁵¹ Bu bakımdan her yıl eğitim öğretimin başlangıcı, Kur'an kurslarının açılışı gibi dönemlerde konuyla ilgili hutbelerin okunması yerinde ve gerekli bir durumdur. Fakat bu dönemlerde yayınlanan hutbelerde İslam'ın bilgiye verdiği değer, ilmin önemi, dinî bilgi öğrenmenin erdemi gibi konuların benzer içeriklerle tekrar edilmesi DİB'in toplumu din konusunda aydınlatma amacına⁵² hizmet etse de bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Zira hutbelerdeki mesajların etkili olması, içerikte tekrara düşmemeyi gerektirir. Çünkü aynı şeylerin sürekli tekrarlanması cemaat üzerinde duyarsızlaşmaya ve verilen mesajın etkisini yitirmesine neden olabilir.⁵³ Bu bağlamda eğitime doğrudan değinen hutbelerin her yılın aynı döneminde benzer içeriklerle sunulması, eğitimle ilgili verilen mesajların gücünü ve tesirini azaltmaktadır.

Çalışmada, eğitim konusunu dolaylı olarak ele alan hutbelerin olduğu belirlenmiş ve bu hutbelerin sıklıkla işlendiği tespit edilmiştir. Bu durum hutbelerin içerikleriyle açıklanabilir. Zira eğitim konusuna dolaylı olarak değinen hutbeler belli bir tarihle veya konuyla sınırlı kalmamıştır. Bu hutbelerde eğitim konusu inanç, ibadet, ahlak ve sosyal hayatla ilgili temaların işlendiği konular bağlamında bir veya birkaç eğitim ögesinin ele alınmasıyla yer bulmuştur. Bu tür hutbelerde eğitim konusunun tematik bir anlatımından çok, kesitler biçiminde eğitim öğelerinin sunulması biçiminde bir yaklaşım benimsenmiştir. Örneğin hutbede Hz. Peygamber ve gençlik konusu işlenirken Hz. Peygamberin “Kâmil bir iman, salih bir amel ve güzel bir ahlakla yaşamayı öğreten”⁵⁴ bir eğitimci olduğu ele alınmıştır. Hutbelerde eğitim konusunun işlenen konular bağlamında dolaylı olarak ele alınması, konuyu gündemde tutmaya, cemaatte eğitimle ilgili farkındalık oluşturmaya ve

⁴⁹ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁵⁰ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁵¹ Keyifli, “Cami İçi Din Eğitimi ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler”, 83.

⁵² DİBKGHK, md. 1/1-2.

⁵³ Keyifli, “Cami İçi Din Eğitimi ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler”, 84; Kaya, “2017-2020 Yılları Arasında Yayınlanan Hutbelerle İlgili Bir Analiz”, 254.

⁵⁴ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

hutbelerde eğitim konusunun ele alınma sıklığının artmasına katkı sağladığı söylenebilir. Fakat hutbelerde eğitim temasının farklı konular bağlamlarında ele alınması, konu bütünlüğünün sağlanamamasına, içeriklerin belli öğelerle sınır kalmamasına, öğelerin yüzeysel işlenmesine ve verimin düşmesine de neden olabilmektedir.⁵⁵ Bu nedenle hutbelerin birden çok konu yerine eğitimdeki tek bir öge etrafında tasarlanması öğretilerin kalıcılığına, motivasyonun artmasına, daha net ve ulaşılabilir hedefler sunmaya katkı sağlayacaktır.⁵⁶

Hutbelerde eğitim konusunun doğrudan ve dolaylı olarak yer alma sıklığı birlikte değerlendirildiğinde yıllara göre planlanmış bir oranlamanın olmadığı söylenebilir. Buna göre eğitim konusunun 2011-2013 yıllarındaki hutbelerde az, 2014-2023 yıllarındaki hutbelerde ise nispeten daha sık işlendiği söylenebilir. 2011-2013 yıllarında illerde okunan hutbeler, çoğunlukla il müftülükleri tarafından hazırlanmıştır. Din hizmetleri raporuna göre müftülükler tarafından illerde okunan bu hutbelerde eğitim konusunun yer alma sıklığı 2011'de % 2,61, 2012'de % 2,36 ve 2013'te % 6'dır.⁵⁷ Buna göre müftülükler tarafından hazırlanan hutbelere göre DİB tarafından hazırlanan hutbelerde eğitim konusuna daha sık yer verildiği söylenebilir. DİB'in hutbelerde eğitim konusuna yer verme sıklığının da zamanla arttığı belirlenmiştir. Araştırmalarda, DİB'in ilk Türkçe hutbelerinin yer aldığı Türkçe Hutbe (1927) ve Yeni Hutbelerim (1936) kitaplarında doğrudan eğitimle ilgili olan bir muhtevaya ulaşılammış,⁵⁸ konuyu dolaylı olarak ele alan bazı içeriklere rastlanmıştır.⁵⁹ Akgün, 1968-1990 yıllarındaki 757 DİB hutbesinden 41 tanesinde,⁶⁰ Beşirli 2001-2005 yıllarındaki DİB hutbelerinin % 3,3'ünde eğitim konusuna yer verildiğini belirlemiştir.⁶¹ Zengin de 2003-2011 DİB hutbelerinde eğitim konusuna kısmen değinildiğini ortaya koymuştur.⁶² Araştırmada ise 2011-2023 DİB hutbelerinde eğitim konusuna doğrudan 31 ve dolaylı 148 olmak üzere toplam 179 hutbede yer verildiği tespit edilmiştir. Bu durum, DİB'in hutbelerde eğitim konusunun yer alması gerektiğiyle ilgili hedefinin, imam-hatip ve cemaatin de ilgi, istek ve ihtiyaçlarının karşılanmaya çalışıldığı ve DİB'in eğitim konusunu önemseydiği şeklinde değerlendirilebilir.⁶³

⁵⁵ Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 151-153.

⁵⁶ Kaya, "2017-2020 Yılları Arasında Yayımlanan Hutbelerle İlgili Bir Analiz", 255.

⁵⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı DİB, *Din Hizmetleri Müdürlüğü Faaliyet Raporu 2013* (Ankara: TDV Yayın Matbaacılık, 2014), 37-38.

⁵⁸ Mehmet Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri* (Ankara: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 200.

⁵⁹ Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, 201.

⁶⁰ Akgün, "Diyanet Gazetesinde Yayımlanan Hutbe Konuları", 79-80.

⁶¹ Hayati Beşirli, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Camilerde Okuttuğu Hutbelerin Sosyolojik Analizi", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2006), 148.

⁶² Zengin, "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)", 133.

⁶³ Onay, "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1999 Yılı Hutbeleri

2.2. Eğitimci

Eğitimci, eğitimin önemli öğelerinden biridir. Öğrenme sürecinde eğitimciler, hedef kitlesi üzerinde eğitim amaçlarının oluşmasını sağlayan önemli bir etmendir.⁶⁴ Araştırmada eğitimci teması altında belirlenenlere ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. Eğitimciler

Tema	Alt Tema	Kod	f
Eğitimci	Allah	Allah ilmin kaynağıdır.	3
		Allah, insanlığın ilk eğitimcisidir.	46
	Peygamber	Peygamberler, vahiyle insanları eğiten öğretmenlerdir.	23
		Hz. Peygamber, İslam'ı ve ahlakı öğreten bir muallimdir.	51
	Anne Baba	Anne baba çocuğun ilk öğretmenidir.	35
		Anne baba, çocuğun okul eğitimine yardımcı olandır.	5
	Öğretmen	Öğretmenler, öğrencilere toplumsal kültürü aktaran eğitimcilerdir.	14
	Din Görevlileri	Din görevlileri, toplumu İslam dini hakkında bilgilendirmektedir.	8
		Din görevlileri, manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunmaktadır.	3

Araştırmada, hutbelerde belirlenen eğitimciler şöyle sıralanabilir: Allah, peygamber, anne baba, öğretmen ve din görevlileri. Hutbelerde Allah, bir eğitimci olarak ilmin kaynağı şeklinde nitelendirilmiştir. Bu durum bazı hutbelerde “İlmin kaynağı, Allah Teâlâ’dır. O, Âlim’dir, her şeyi bilendir.”, “İnsana bilmediğini öğreten O’dur.”⁶⁵ şeklinde dile getirilmiştir. Bazı hutbelerde Allah’ın ilk insanı yarattıktan sonra onu eğittiği söylenerek insanlığın ilk eğitimcisi olduğuna işaret edilmiştir. Bir hutbede şu hususlar geçmektedir: “Ayette; Allah, Âdem’e bütün isimleri öğretti buyrulurak, Yüce Rabbimizin, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem’e eşyanın isimlerini ve hakikatini bizzat öğrettiği haber verilmektedir.”⁶⁶ Hutbelerde, Allah’ın insanları eğitmesinin ilk insanla sınırlı kalmayıp vahiy ve peygamberler aracılığıyla devam ettiği belirtilmiştir. Bu durum bir hutbede şöyle kaydedilmiştir: “Rabbimiz bizi vahiyle, peygamberlerle terbiye etti.”⁶⁷ İslam eğitimcilerine göre insanı eğitmesi bakımından Allah ilk terbiye edicidir. Allah, insanlara sorumluluklarını öğretmesi için vahiyle peygamberleri görevlendirerek insanlığın eğitimine devam

Örneklği”, 6.

⁶⁴ Fatma Varış, *Eğitim Bilimine Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998), 18-19.

⁶⁵ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁶⁶ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁶⁷ Komisyon, *Minberden Öğütler-II*, 18.

etmiştir.⁶⁸ Hutbelerde Allah'ın ilk eğitimci olduğu, vahiy ve peygamberler vasıtasıyla insanların eğitimini devam ettirdiği belirtilerek İslam eğitim anlayışına uygun bir görüş dile getirilmiştir.

Hutbelerde peygamberler, Allah'tan aldıkları vahiyyle tevhid akidesini insanlara öğreten eğitimciler olarak değerlendirilmiştir. Peygamberlerin eğitimciliği bazı hutbelere şöyle yansımıştır: “Peygamberler, yüce rahmanın rahmet mektebinin birer öğretmenidir.”, “Rabbimizden aldıkları vahiy bize ulaştırmış, anlatmış, açıklamış ve yaşamışlardır.”⁶⁹ Hutbelerde peygamberlerin eğitimciliği özellikle Hz. Peygamberin örnekliliği üzerinden cemaate sunulmuştur. Hz. Peygamberin eğitimciliği bazı hutbelerde: “Resûl-i Ekrem (sav), en güzel muallimdi.”, “Kâmil bir iman, salih bir amel ve güzel bir ahlakla yaşamayı öğreten Peygamberimiz...”⁷⁰ şeklinde dile getirilmiştir. Hutbelerde, peygamberlerin eğitimciliğinin Hz. Peygamber özelinde öne çıkartılması, DİB'in sünnete dayalı bir yaklaşımla toplumu bilgilendirme amacıyla ilişkilendirilebilir.⁷¹ Esas itibarıyla peygamberliğin misyonu eğitimidir. Peygamberler, dinî alanın yanında sosyal, siyasal, kültürel vb. hayatın birçok alanında insanlarda bilgi, duygu ve davranış değişikliği yapmaya çalışmışlardır.⁷² Fakat hutbelerde peygamberlerin eğitimciliği, sadece dinî alanın öğretilmesiyle ele alınmıştır. Bu durum, hedef kitlesinde peygamberler hakkında dinî eğitimle sınırlı bir eğitimci anlayışının gelişmesine neden olabilir.

Hutbelerde belirlenen diğer bir eğitimci anne babalardır. Hutbelerde, çocukların ilk öğrenimlerini anne babalarından edindikleri belirtilerek anne babalar çocukların ilk öğretmenleri olarak değerlendirilmiştir. Bu durum “Siz vefakâr anne-babalar! Evlatlarınızın ilk öğretmeni sizler oldunuz.”⁷³ şeklinde dile getirilmiştir. Hutbelerde anne babalardan yalnızca evde değil, okul eğitimlerinde de çocuklarına yardımcı olmaları istenmiştir. Okulla ilgili anne babalara okul aile iş birliğini sağlamak ve seçmeli din derslerini tercih etmek şeklinde iki vazife yüklenmiştir. Okul aile iş birliğiyle ilgili bir hutbede anne babaların görevi; “Yavrularınızın öğretmenleriyle, eğitim kurumlarıyla daima irtibat halinde olmaktır.”⁷⁴ şeklinde dile getirilmiştir. Okullarda seçmeli din derslerinin tercih edilmesi de anne babalar için dinî bir vazife olarak görülmüştür. Bu durum hutbelerde şu şekilde dile getirilmiştir: “Bildiğiniz üzere Kur’ân-ı Kerim, Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler dersleri okullarımızda seçmeli

⁶⁸ Mehmet Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 99-102; Abbas Çelik, *Din Eğitimi Tarihi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2013), 150-151.

⁶⁹ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁷⁰ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁷¹ DİBKGHK, md. 1/1.

⁷² Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar* (Ankara: TDV Yayınları, 1990), 24-25.

⁷³ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁷⁴ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

okutulmaktadır. Yavrularımızın, bu dersleri seçmeleri için gerekli hassasiyeti gösterelim.”, “Bunun, anne babalar olarak üzerimize düşen dinî bir vazife olduğunu unutmayalım.”⁷⁵ Anne baba çocuğun ilk eğitimcisidir. Bu eğitimcilik görevi anne baba açısından bir sorumluluk, çocuk açısından ise dinî ve hukuki bir haktır.⁷⁶ Çocuk, hayata dair ilk öğrenmelerini anne babasından alır. Çocuk; içinde yaşadığı toplumun inancını, milli ve manevi değerler sistemini, kültürel mirasını ve ideallerini ilk önce anne babasından öğrenerek toplumsallaşır.⁷⁷ Aynı zamanda anne babaların eğitimcilik görevi okul döneminde öğretmenlerle paylaşılarak da devam etmektedir. Çünkü çocuk, okulda öğrendiği yeni bilgi ve becerileri aile içerisinde pekiştirmekte, sınamakta ve içselleştirmektedir. Bu nedenle okul aile iş birliği öğrencilerin başarıları üzerinde önemli etkiler yapmaktadır.⁷⁸ Hutbelerde de anne babaların eğitimcilik görevlerinin okul ve aile bütünlüğü içerisinde ele alınması olumlu bir durum olarak değerlendirilebilir.

Hutbelerde öğretmenler, öğrencilere milli ve manevi değerleri öğreten eğitimciler olarak değerlendirilmiştir. Bir hutbede şunlar kaydedilmiştir: “Öğretmenlerimiz, evlatlarımızı iyiye ve güzele yönlendirmek, milli ve manevi değerlerine bağlı, çevresine ve insanlara faydalı kişiler olarak yetiştirmek için var güçleriyle gayret gösteren cefakâr insanlardır.”⁷⁹ Öğretmen, öğrenmeyi sağlayan ve kılavuzlayan kişidir. Öğretmenin temel görevi, öğrencilerin sosyalleşmesine yardım etmek ve toplumsal kültürü öğrencilere aktarmaktır.⁸⁰ Hutbelerde de öğretmenlerin toplumsal değerleri aktarma görevine işaret edilmiştir.

Hutbelerde din görevlileri de eğitimciler kategorisinde değerlendirilmiştir. Din görevlileri için hutbelerde; “hayra hizmet edenler” anlamında “Hademe-i Hayrat” kavramı kullanılmıştır. Hademe-i hayrat kavramı müftüler, imamlar, müezzinler, vaizler ve Kur’an kursu öğreticileri için kullanılmıştır.⁸¹ Hutbelerde bir eğitimci olarak din görevlilerine iki görev tanımlanmıştır: İslam dini hakkında toplumu bilgilendirmek ve dinî danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinde bulunmak. Din konusunda toplumu aydınlatma görevi bir hutbede şöyle kaydedilmiştir: “Din görevlileri olarak bizler... din-i mübin-i İslam’ı aziz milletimize ve tüm insanlığa anlatmanın çabası içindeyiz.”⁸² Din görevlilerinin manevi danışmanlık ve rehberlik görevleri de hutbelerde şöyle belirtilmiştir: “Hademe-i hayrat olan din görevlilerimiz... Camiler ve Kur’an kursları başta olmak üzere hastaneler, ceza infaz

⁷⁵ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁷⁶ A. Ferhan Oğuzkan, *Eğitim Üzerine* (Ankara: Ülkü Yayınları, 1966), 25-28.

⁷⁷ Arthur T. Jersild, *Çocuk Psikolojisi*, çev. Gülseren Günçe (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1979), 25-34.

⁷⁸ Oğuzkan, *Eğitim Üzerine*, 25-28.

⁷⁹ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁸⁰ Cavit Binbaşoğlu, *Öğretim Metodu ve Uygulama* (Ankara: Binbaşoğlu Yayınevi, 1974), 12.

⁸¹ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁸² DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

kurumları, huzurevleri, sağlık kurumları ve öğrenci yurtları, aile ve dinî rehberlik merkezleri gibi hayatın her alanında milletimize manevi danışmanlık ve rehberlik yapmaktadır.”⁸³ Din görevlilerinin temel görevi toplumu dinî konularda bilgilendirmek, dinî ısrat ve rehberlik hizmetleri sunmaktır.⁸⁴ Hutbelerde din görevlilerinin toplumu dinî konularda bilgilendirme görevi sıklıkla dile getirilmişken, manevî danışmanlık ve rehberlik görevi yüzeysel olarak ve az sıklıkta ele alınmıştır. Din görevlilerinin yaptığı faaliyetler “din hizmeti” olarak nitelendirilmektedir.⁸⁵ Bu hizmetler cami içi ve cami dışı olarak kategorize edilmektedir. Manevi danışmanlık ve rehberlik de din görevlilerinin yürüttüğü cami dışı hizmetlerdendir. Sosyo-kültürel ve sosyo-psikolojik yönü ağır basan bu hizmetler, toplum nezdinde din görevlilerinin en temel görevlerinden biri olarak görülmektedir.⁸⁶ Fakat yapılan araştırmalar, din görevlilerinin manevi danışmanlık ve rehberlik alanında yaptıkları hizmetlerin toplum tarafından yeterince bilinmediğini ortaya koymaktadır.⁸⁷ Hutbelerde de din görevlilerinin bu alanda yaptıkları hizmetlerin halka yeterince tanıtılmaması, cemaatin manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinden yeteri kadar haberdar olamamalarına ve/veya bu hizmetlerden yararlanamamalarına neden olabilir.

2.3. Öğrenci

Eğitimde öğrenen, öğrenme ihtiyacını karşılamak amacıyla öğrenmeye devam eden bireylerdir. Eğitimde öncelikle öğrenen konumunda olan bireyler tanınmalı ve eğitimin diğer öğeleri öğrenene göre düzenlenmelidir.⁸⁸ Çalışmada öğrenenlere ilişkin ulaşılan bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3. Öğrenci

Tema	Alt Tema	Kod	f
Öğrenci	Çocuklar/Gençler	Çocukların/gençlerin bilgi öğrenmeleri değerli bir uğraştır.	21
	Kızlar	Kızlar eğitimden mahrum bırakılmamalıdır.	5

⁸³ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁸⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği (DİBGÇY), *Resmi Gazete* 29033 (17 Haziran 2014), 10-11.

⁸⁵ Fahri Demir, “Din Hizmetleri, Din Eğitimi ve İrşad Metodu”, *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999), 439.

⁸⁶ Ahmet Onay, “Cami Eksenli Din Hizmetleri”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 160-161; Kasım Kocaman, “Türkiye’de Din Hizmetleri Bağlamında Yüksek Din Öğretiminde Meslekî Uygulama”, *Turkish Studies* 14/4 (2019), 2529-2530.

⁸⁷ Nurşen Güney, “Aile Büroları”, *IV. Din Şûrası III. Komisyon Tebliğleri* (Ankara: TDV Yayın Matbaacılık, 2009), 180-183.

⁸⁸ Binbaşoğlu, *Öğretim Metodu ve Uygulama*, 10-11.

Hutbelerde çocuklar/gençler ve kızlar öğrenen teması altında belirlenmiştir. Hutbelerde, öğrenme ve bilgi edinme değerli bir uğraş olarak nitelendirilmiştir. Bu uğraş da çocuklar/gençler için öne çıkarılmıştır. Bazı hutbelerde şunlar kaydedilmiştir: “Uğrunda yorulmaya değer en yüce uğraş doğru bilginin peşine düşerek ruhunu doyurmaktır. İlim tahsil etmekten daha değerli bir çaba düşünülebilir mi?”, “Çocuklarımıza en güzel eğitimi ve terbiyeyi vermemiz gerekir.”⁸⁹ Hutbelerde, eğitimi ihmal edilen gençlerin cehalet, şiddet, terör gibi olumsuzluklarla karşılaşacakları uyarısında bulunarak gençlerin bilgi edinmelerine dikkat çekilmiştir: “Eğitim, ilim ve irfanın mana ve gayesinden uzaklaştırılıp mahrum bırakılan nice genç, bağınazlık, cehalet, şiddet ve terörün yolunda savrulup yok olmaktadır.”⁹⁰ Hutbelerde yetişkinlerin; çocuk, genç ve kızların eğitiminden sorumlu oldukları hesaba katılarak gelecek nesilleri eğitime sorumlulukları üzerinde durulmuştur. Yetişkinlerin bilgi edinmeleri, öğrenme faaliyetlerinde bulunmaları gerektiği ise ancak genel ifadelerle ele alınmıştır. Örneğin; “Yüce dinimiz İslam’a göre ilim öğrenmek, kadın erkek her Müslüman’a farzdır.”, “İlmi, Hakk’ın sevgisini kazanmak için talep eden ve bildiğiyle amel edenlerden olalım.”⁹¹ İnsana ilişkin yapılan tanımlardan biri de insanın öğrenme yetisidir. İnsanın öğrenmesinde çocukluk ve gençlik dönemleri verimli ve öncelikli olsa da yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinde de öğrenme devam etmektedir.⁹² Yetişkinlik dönemindeki bireylerin de öğrenme gereksinimleri bulunmakta ve bu amaçla yetişkinler çeşitli yaygın eğitim faaliyetlerine katılmaktadır.⁹³ Fakat hutbelerde öğrenme ve bilgi edinme hutbeye en çok muhatap olan yetişkinler ve yaşlılar için değil,⁹⁴ çoğunlukla çocuklar ve gençler için dile getirilmiştir. Bu durum ise hutbelerde hedef kitlesinin ve eğitimde hayat boyu öğrenme anlayışının yeterince gözetilmediğine yorumlanabilir.

Hutbelerde kız çocuklarının eğitim hakları olduğu ayıca vurgulanmış ve cinsiyetinden dolayı kız çocuklarının eğitimden mahrum bırakılmaları zulüm olarak değerlendirilmiştir: “Sırf kız olduğu için bir çocuğu... eğitimden mahrum bırakmak, zulümdür.”⁹⁵ Hutbelerde, İslam’a göre ilim öğrenmede cinsiyet ayrımı olmadığı dile getirilerek anne babalardan eğitim konusunda cinsiyet ayrımı yapmamaları istenmiştir. Bu anlayış şöyle dile getirilmiştir: “Anne ve babalar olarak kız erkek ayrımı yapmaksızın evlatlarımızı okullarımızda, camilerimizde ve Kur’an kurslarımızda yürütülen eğitim-öğretim

⁸⁹ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁹⁰ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁹¹ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁹² Mustafa Köylü, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri* (Samsun: Etüt Yayınları, 2000), 160-169.

⁹³ Kasım Kocaman, “Yaygın Din Eğitimi İletişimi Sürecinde Hedef Kitlenin Özelliklerini Bilmenin Önemi”, *Turkish Studies* 8/12 (2013), 741.

⁹⁴ Onay, “Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği”, 7.

⁹⁵ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

faaliyetlerinden mahrum bırakmayalım.”⁹⁶ Eğitim, kadın erkek fark etmeksizin her bireyin temel insan haklarından biridir. Bu hak, hiçbir kurum veya kişi tarafından engellenmemelidir.⁹⁷ Türkiye’de de eğitimde kadın erkek eşitliği yasal çerçeveye teminat altına alınmıştır.⁹⁸ Hutbelerde ise kadınların eğitim hakkı dinî argümanlarla temellendirilerek bu hakkın toplum nezdindeki etkisi artırılmaya çalışılmıştır. Yine hutbelerde kadınların eğitim hakkı dile getirilerek konunun önemi canlı tutulmaya çalışılmıştır. Araştırmada elde edilen bulgulara göre 2011-2023 yıllarında kadınların eğitim haklarına 5 hutbede yer verilmiştir. Demir’in araştırmasına göre de 2001-2011 yıllarında kadınların eğitim hakkına 12 hutbede yer verilmiştir.⁹⁹ Bu durum hutbelerde kadınların eğitim hakları ile ilgili konuların yer alma sıklığında nispi bir azalma yaşandığını göstermektedir.

2.4. Amaç

Amaç; planlanmış yaşantılar sayesinde bireye kazandırılmak istenen özelliklere denir. Eğitimde amaç, bireyin elde etmesi gereken davranış kriterlerini ortaya koyarak öğrenme öğretme sürecinin verimliliğini artırmaktadır.¹⁰⁰ Hutbelerde eğitim amaçlarıyla ilgili belirlenen bulgular aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4. Amaç

Tema	Alt Tema	Kod	f
Amaç	Dini	İslam dinini ve ahlaki değerleri öğretmek	114
		Doğru dinî bilgileri öğretmek	28
	Milli	Milli değerleri kazandırmak	18
		Çocuklara tarihini öğretmek	6

Hutbelerde, eğitim amaçlarının iki alanda toplanabileceği belirlenmiştir. Bunlar dini ve milli amaçlardır. Dinî alanla ilgili, İslam dinini ve ahlaki değerleri öğretmek hutbelerde öncelikli amaç olarak sıklıkla vurgulanmıştır. İslam diniyle ilgili çocuklara Allah’ı, peygamberi, Kur’an’ı, ibadetleri, ahireti vb. öğretme; ahlaki değerlerle ilgili de sevgi, saygı, merhamet, adalet, doğruluk vb. erdemleri öğretme hedefi dile getirilmiştir. Bir hutbede şunlar açıklanmıştır: “Çocuklarımıza en güzel eğitimi ve terbiyeyi vermemiz, Allah’ı, Kur’an’ı, peygamberi, ahireti doğru bir şekilde anlatmamız gerekir. Onların güzel yüreklerinde zaten var olan sevgi, saygı, adalet, merhamet, paylaşma gibi insani erdemleri

⁹⁶ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

⁹⁷ United Nations UN, “Universal Declaration of Human Rights”, *United Nations Human Rights Office The High Commissioner* (Erişim 15 Temmuz 2024).

⁹⁸ Milli Eğitim Temel Kanunu (METK), *Resmî Gazete* 14574 (14 Haziran 1973), Kanun No. 1739, md. 2/4.

⁹⁹ Demir, “Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi (2001-2011)”, 107-109.

¹⁰⁰ Mehmet Zeki Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009), 12-14.

daha da perçinlememiz gerekir.”¹⁰¹ DİB’in temel amacı toplumu dinî konularda bilgilendirmektir.¹⁰² Hutbelerde eğitim amacı olarak İslam dininin ve ahlaki değerlerin öğretiminin vurgulanması DİB’in bu temel amacıyla örtüşmektedir. Ayrıca burada Milli Eğitim Temel Kanunu’nun milli, manevi ve ahlaki değerlerin öğretilmesi amacı da ortaya konulmaktadır.¹⁰³ Bu bağlamda Diyanet’in eğitim amacının, Türk eğitim sisteminin genel amaçları veya felsefesiyle örtüştüğü sonucuna varılabilir.

Hutbelerde, din istismarının önüne geçmek amacıyla öğretilecek/öğrenilecek dinî bilgilerin de sahih dinî bilgilerden olmasına özen gösterilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Doğru dinî bilgilerin ise İslam’ın güvenilir kaynaklarından, ehil kişilerden ve doğru yöntemle öğrenilmesi/öğretilmesi gerektiği şöyle dile getirilmiştir: “Dinimizi istismar etmeye çalışanlara karşı... Yüce dinimiz İslam’ı sahih ve güvenilir kaynaklardan öğrenelim... Çocuklarımızın dini bilgiyi, doğru yöntem ve metotlarla, ehil kişilerden almasına özen gösterelim.”¹⁰⁴ Hutbelerde, doğru dinî bilgileri öğretecek ehil kişilerin DİB görevlileri, güvenilir kaynakların ise Kur’an ve sünnete dayalı bilgilerin olduğu belirtilmiştir. Bir hutbede şunlar ifade edilmiştir: “Din görevlilerimiz... Cami ve Kur’an kursları, gençlik merkezleri, Aile ve Dinî Rehberlik büroları vasıtasıyla Kur’an ve sünnete dayalı sahih dinî bilgiyle milletimizi buluşturmaktadır.”¹⁰⁵ Hutbelerde, doğru dinî bilgilerin öğretiminin sadece DİB eğitim kurumları ve görevlileriyle ilişkilendirilip sınırlandırıldığı söylenebilir. Oysaki doğru dinî bilgilerin öğretimi DİB’in yanı sıra¹⁰⁶ ilahiyat fakülteleri,¹⁰⁷ Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi ve imam hatip meslek derslerinin de amaçları arasındadır.¹⁰⁸

Hutbelerde milli alana ilişkin amaçlar milli değerlerin sonraki nesle tevarüs edilmesini içermektedir. Hutbelerde özellikle Çanakkale zaferi örnek gösterilerek çocuklara/gençlere milli kültürün ve değerlerin öğretilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bununla ilişkili olarak tarihi zaferleri unutturmayıp yeni nesle öğretmek eğitim hedefleri arasında sıralanmıştır. Milli amaçlarla ilgili hutbelerde şunlar kaydedilmiştir: “Tarihimizi, kültürümüzü, değerlerimizi, bizi biz yapan ve bugünlere getiren zaferlerimizi unutmayalım, unutturmayalım. Çanakkale’yi geçilmez kılan ruhu, şühedâ fişkırان toprağımızın izzetini

¹⁰¹ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹⁰² DİBKGHK, md. 1/6.

¹⁰³ METK, md. 1/1.

¹⁰⁴ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹⁰⁵ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹⁰⁶ DİBKGHK, md. 1/2.

¹⁰⁷ Nevzat Aşıkoğlu, “İlahiyat Fakültelerinin Eğitim Öğretime Katkıları ve Kaliteye Yolculuk”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9/1 (2005), 5-6.

¹⁰⁸ Millî Eğitim Bakanlığı MEB, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) (Ankara: MEB, 2018), 8; Millî Eğitim Bakanlığı MEB, Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları (Ankara: MEB, 2018), 9-11.

evlatlarımıza öğretelim.”¹⁰⁹, “Yavrularımızın milli ve manevi değerlere bağlı nesiller olarak yetişmesi, hepimizin ortak görevidir.”¹¹⁰ DİB,¹¹¹ MEB¹¹² ve yüksek öğretim kurumları¹¹³ toplumda milli birlik, barış ve dayanışmayı sağlamak amacıyla eğitim etkinliklerinde milli değerlerin ve tarihin öğretilmesini hedeflemektedir. Eğitim kurumlarının bu ortak amacının hutbelerde dile getirildiği söylenebilir.

2.5. Metot

Metot, eğitim amaçlarına en kısa, çabuk ve güvenilir şekilde ulaştıracak eğitim ögesidir. Eğitimde metot, öğrenenin konuyu kolay ve rahat bir şekilde öğrenmesini sağlamaktadır.¹¹⁴ Hutbelerde, eğitimde kullanılan metotlar belirlenerek aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 5. Metot

Tema	Alt Tema	Kod	f
Metot	Gösterip-Yaptırma	Öğretimde çocuklara model olunmalıdır.	21
	Anlatım/Takrir	Dinî öğretiler hikmetle anlatılmalıdır.	7

Hutbelerde, dinî bilgilerin öğretilmesiyle ilişkili olarak iki metoda değinilmiştir: gösterip-yaptırma ve anlatım/takrir. Gösterip-yaptırma metodu, özellikle anne babaların çocuklarına öğretmek istedikleri dinî konularda onlara örnek olmalarıyla ilişkilendirilmiş, model olmanın çocukların öğrenmeleri üzerinde daha etkili olacağına işaret edilmiştir. Bazı hutbelerde şunlar kaydedilmiştir: “Kendimiz çocuklarımıza örnek olacak şekilde Kur’an’ı okumak, anlamak, düşünüp ibret almak ve hayatımıza rehber kılmak için gayret gösterelim.”, “Rabbimize kulluk yolunda çocuklarımıza örnek olalım.”¹¹⁵ Gösterip-yaptırma İslam eğitim metodunun esaslarından biridir.¹¹⁶ Özellikle taklit yeteneği gelişen ve model aldığı anne babasıyla özdeşim kurma eğiliminde olan çocukların eğitiminde gösterip-yaptırma metodunun kullanılması kalıcı ve etkileyici öğrenmelerin gerçekleşmesine katkı sağlamaktadır.¹¹⁷ Din öğretiminde gösterip-yaptırma metodu, daha çok psiko-motor davranışların öğretiminde kullanılmakla birlikte, görgü (âdâb-ı muâşeret) ve ahlaki konuların öğretiminde de kullanılan etkili bir yöntemdir.¹¹⁸

¹⁰⁹ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹¹⁰ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹¹¹ DİBKGHK, md. 1/1-6.

¹¹² METK, md. 1/1-5.

¹¹³ Yükseköğretim Kanunu (YK), *Resmî Gazete* 17506 (6 Kasım1981), Kanun No. 2547, md. 4/4.

¹¹⁴ Leyla Küçükahmet, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986).

¹¹⁵ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹¹⁶ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, 79.

¹¹⁷ Jersild, *Çocuk Psikolojisi*, 38-42.

¹¹⁸ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 272-273; Süleyman Akyürek, *Din Öğretimi, Model-Strateji-Yöntem ve*

Hutbelerde, dinin öğretilmesinde takrir metodunun da kullanılması gerektiği dile getirilmiştir. Takrir metodu kullanılırken de yumuşak bir üslubun kullanılması istenilmiştir. Hutbelerde şunlar dile getirilmiştir: “Çocuklarımıza... Allah’ı, Kur’an’ı, peygamberi, ahireti anlatmamız gerekir.”¹¹⁹, “Hakikate çağırırken güzel bir üslûpta, sabırlı ve nezaketli bir tutumda kararlı olmalıyız.”¹²⁰ Takrir metodu dinî alanda kullanılan en eski metottur. Soyut içeriklerin öğretiminde etkili olduğundan anlatım metodunun din eğitiminde kullanılması önemsenmektedir.¹²¹ Öğretmen merkezli olan anlatım metodunda öğrenen pasif kaldığından öğrenenin ilgi ve dikkati dağılır, verim düşer. Fakat kullanılan dilin açık, anlaşılır ve öğrencinin seviyesine uygun olması, anlatımın öğretim materyalleriyle desteklenmesi sorunların azalmasında etkili olmaktadır.¹²² Eğitimde birçok metod kullanılmasına karşın, hutbelerde değinilen eğitim yöntem ve tekniklerinin çok sınırlı kaldığı söylenebilir.

2.6. Kurum

Eğitim kurumu; bireyin eğitiminin yapıldığı, etkileşimde bulunduğu ve bireyi etkileme gücünde olan ortamlardır.¹²³ İlkel dönemlerde içinde yaşanan çevreyle sınırlı olan öğrenme ortamı; uzmanlaşma, bilgi ve teknolojiye gelişmeler gibi farklı etkenler yeni ve bağımsız eğitim kurumlarının kurulmasını zorunlu hale getirmiştir.¹²⁴ Araştırmada, eğitim kurumlarıyla ilgili belirlenen bulgular aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 6. Kurum

Tema	Alt Tema	Kod	f
Kurum	Cami	Cami hem ibadet hem de eğitim kurumudur.	38
		Cami, toplumu din konusunda bilgilendiren kurumlardır.	46
	Aile	Aile, bireyin din ve ahlaki değerleri öğrendiği ilk eğitim kurumudur.	12
		Aile, insanın kişiliğinin şekillendiği ilk kurumdur.	5
	Okul	Okul, öğrencilerin değerlerini öğrendiği kurumlardır.	12
	Kur’an Kursu	Kur’an Kursu Kur’an eğitiminin yapıldığı kurumlardır.	4
Ahilik	Ahilik, ticarete mesleki becerilerin yanında ahlaki eğitimin önemsendiği kurumlardır.	4	

Teknikler (Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2019), 291-294.

¹¹⁹ Komisyon, *Minberden Öğütler-II-*, 30.

¹²⁰ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹²¹ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, 240-247; Beyza Bilgin - Mualla Selçuk, *Din Eğitimi Özel Öğretim Yöntemleri* (Ankara: Gün Yayıncılık, 1997), 120-129.

¹²² Küçükahmet, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, 37-40.

¹²³ Binbaşoğlu, *Öğretim Metodu ve Uygulama*, 10-13.

¹²⁴ Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme* (Ankara: Cihan Matbaası, 1975), 1-6.

Vakıf	Vakıflar din eğitime mali destek sağlayan kurumlardır.	2
Kütüphane	Kütüphaneler kitap okuyarak bilgi edinilen kurumlardır.	1
Dergâh	Dergâhlar ahlaki değerlerin öğretildiği mekteplerdir.	1

Hutbelerde eğitim kurumu olarak şunlar belirlenmiştir: cami, aile, okul, Kur'an Kursu, ahilik, vakıf, kütüphane ve dergâhlar. Hutbelerde cami, ibadet mekânı olmanın yanında bir eğitim kurumu olarak da öne çıkmaktadır. Hutbelerde camiler, Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar eğitim fonksiyonunu icra eden eğitim kurumları olarak değerlendirilmiştir. Bir hutbede şunlar kaydedilmiştir: “Asr-ı Saâdetten bugüne mescit ve camilerimiz hem Allah’a ibadet edilen hem de ilim ve hikmet öğrenilen şerefli mekânlardır.”¹²⁵ Hutbelerde, camilerin eğitim işlevinin Mescid-i Nebevi’deki suffe ile başladığına değinilmiştir. Suffe ise “İslam akademisi”, “yatılı eğitim merkezi” ve “ilim merkezi”¹²⁶ şeklinde nitelendirilerek camilerin ilk dönemdeki eğitim fonksiyonu cemaatin dikkatine sunulmuştur. Bu durum bazı hutbelere şöyle yansımıştır: “Efendimiz (s.a.s), hicretle Medine’yi yurt edinince ilk iş olarak inşa ettiği mescidin bir bölümünü eğitim ve öğretim için tahsis etmiştir.”¹²⁷, “Suffe adı verilen bu gölgelikte kalanlar, vakitlerinin büyük kısmını Resûlullah (s.a.s) ile birlikte geçirip ondan İslâm’ı öğreniyorlardı.”¹²⁸ Hutbelerde camilerin eğitim işlevi, vaaz ve hutbe gibi cami içi eğitim vasıtalarıyla dinî bilgilerin öğretildiği eğitim kurumları şeklinde öne çıkartılmıştır. Bazı hutbelerde şunlar dile getirilmiştir: “Camiler Rabbimizi, Dinimizi, Kitabımızı, Peygamberimizi, kardeşliğimizi ve hayatı öğrendiğimiz mekteplerdir.”, “Vaaz ve hutbeler, birer eğitim yuvası olan camilerin insanlığı imana, irfana, ahlaka davet eden sesleridir.”¹²⁹ Camiler, İslam’ın ilk dönemlerinden beri hem ibadet mekânı hem de yaygın din eğitimi merkezidir.¹³⁰ İlk dönemlerde camilerde; Kur’an, hadis, fıkıh gibi dinî ilimlerin yanında tıp, matematik, astronomi, edebiyat gibi tabii ve sosyal ilimlerin de öğretimi yapılmıştır.¹³¹ Zamanla sosyal ve tabii ilimler medrese, mektep gibi bağımsız eğitim kurumlarında öğretilmeye başlanmış; camiler de iman, ibadet ve ahlakla ilgili derslerin öğretildiği kurumlar olarak eğitsel fonksiyonlarını

¹²⁵ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹²⁶ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹²⁷ Komisyon, *Minberden Öğütler-II*, 46.

¹²⁸ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹²⁹ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹³⁰ Hüseyin Yılmaz, *Camilerin Eğitim Fonksiyonları* (İstanbul: DEM Yayınları, 2005), 23-35.

¹³¹ George Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Gelenek Yayınlar, 2004), 250-259; Ahmed Çelebi, *İslam’da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yıldırım (İstanbul: Damla Yayınevi, 2013), 71-80.

sürdürmüşlerdir.¹³² Günümüzde de camilerde hutbe, vaaz, cami dersleri, sohbetler, yaz Kur'an kursları ve kitap okumaları gibi çeşitli eğitim etkinlikleri yapılmaktadır.¹³³ Hutbelerde ise camiler eğitim yönünden yalnızca vaaz, hutbe ve yaz Kur'an kursu vasıtalarıyla dinî eğitimin yapıldığı kurumlar olarak ele alınmıştır.

Hutbelerde aile, bireyin ilk eğitimini aldığı kurum olarak değerlendirilmiştir. Aile, bireyin dinî inancının şekillendiği ve çeşitli ahlaki değerleri öğrendiği bir okul şeklinde nitelendirilmiştir. Hutbelerde aileyle ilgili şunlar belirtilmiştir: “Aile inancımızın şekillendiği en değerli okuldur.”¹³⁴, “Aile; iyinin-kötünün, doğrunun-yanlışın, güzelin çirkinin öğrenildiği ilk mekteptir. Erdemlerin kazanıldığı, insanı insan yapan değerlerin miras olarak alındığı bir okuldur.”¹³⁵ Hutbelerde, insanın benlik, kişilik ve karakterinin de ailede şekillenmeye başladığı belirtilmiştir. Bazı hutbelerde şunlar kaydedilmiştir: “Çocuklarımız, gençlerimiz, benlik ve kişiliklerini, hayata bakışlarını daha çok evde, ailede kazanırlar.”¹³⁶, “İnsanın karakteri aile ocağında şekillenir.”¹³⁷ Aile eğitimi, eğitimin başlangıcıdır. Aile, çocuğa dinî ve ahlaki değerleri, davranış biçimleri ve tutumları öğretir.¹³⁸ Çocuk ailede öğrendiği dinî ve ahlaki değerler, normlar, tutum ve davranışlarıyla da kişiliğinin temellerini atar. Bu bakımdan aile, kişiliğin şekillenmeye başladığı yerdir.¹³⁹ Hutbelerde de aile; dinî inancın oluşmaya başladığı, ahlak değerlerin öğrenildiği ve kişiliğin şekillenmeye başladığı ilk eğitim kurumu olarak ele alınmıştır.

Okul, hutbelerde ele alınan diğer bir eğitim kurumudur. Hutbelerde okul “ilim ve irfan yuvası”¹⁴⁰ olarak betimlenmiştir. Okul, öğrencilerin değerlerini öğrendiği eğitim kurumları olarak değerlendirilmiştir. Hutbelerde bu görüş, “Çocuklarımız, gençlerimiz bilgi, bilinç ve kültürlerini okulda elde ederler.”¹⁴¹ şeklinde ifade edilmiştir. Okulların temel işlevlerinden biri öğrencilere toplumdaki milli, manevi, ahlaki ve insani değerleri bilinçli ve planlı bir biçimde kazandırarak onları toplumun bir üyesi haline getirmektir. Bu da okulun toplumsal

¹³² Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 20-29.

¹³³ DİBGÇY, 1/2-6.

¹³⁴ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹³⁵ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹³⁶ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹³⁷ Komisyon, *Minberden Öğütler-II-*, 64.

¹³⁸ Haluk Yavuzer, *Anne-Baba ve Çocuk* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1995), 20-27.

¹³⁹ Antoine Vergote, “Çocukta Din”, çev. Erdoğan Fırat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 316-317.

¹⁴⁰ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹⁴¹ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

işlevidir.¹⁴² Hutbelerde de okullar, öğrencilerin toplumsal adaptasyonlarını sağlamaları yönleriyle ve değer merkezli bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Kur'an kursları da hutbelerde belirtilen eğitim kurumlarından. Hutbelerde, 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarında Kur'an öğretiminin yapılacağı belirtilerek kurslara katılım sağlanması istenmiştir. Bu istek bir hutbede "Diyanet İşleri Başkanlığımıza bağlı 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarımız önümüzdeki Pazartesi günü başlıyor... Çocuklarımızı, gençlerimizi, kadın erkek her yaşta insanımızı Kur'an kurslarımıza bekliyoruz."¹⁴³ şeklinde dile getirilmiştir. Kur'an kursları, Kur'an öğretiminin yanında bireyin din eğitimi ihtiyacını karşılayan kurumlardır. Kur'an kurslarında çocuk, genç, yetişkin, yaşlı, kadın, erkek kısaca toplumun her kesiminden bireyin dini eğitim ihtiyacını karşılayabileceği çeşitli programlar hazırlanmıştır.¹⁴⁴ Buna göre Kur'an kurslarında 4-6 yaş grubu, dezavantajlı gruplar, gençliğe yönelik ve ihtiyaç odaklı gruplar olmak üzere farklı eğitim programları uygulanmaktadır.¹⁴⁵ Hutbelerde ise yalnızca 4-6 yaş grubu Kur'an kursları hakkında bilgiler verilmiştir.

Hutbelerde ele alınan diğer bir eğitim kurumu ahilik teşkilatıdır. Ahilik teşkilatı mesleki becerilerin yanı sıra özellikle ticarete ahlaki ilkelerin öğretimi açısından ele alınmıştır. Hutbelerde ahilikle ilgili şunlar kaydedilmiştir: "Ahilik her bir ustayı, zanaatkârı ya da tüccarı, meslekî becerilerin yanı sıra güzel ahlâk ve maneviyatla da donatmıştır."¹⁴⁶ Ahilik esnaf teşkilatı olup bir yaygın din eğitimi kurumudur. Ahilikte, kişilerin özellikle ahlaki eğitimleri önemsenmiş, ahlak ile sanatın birlikteliği sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁴⁷ Hutbelerde vakıflar, eğitim hizmetlerinin mali yönünü karşılayan kurumlar olarak değerlendirilmiş ve vakıfların eğitime mali desteği "Medeniyetimiz, öğrenciye aile olan nice vakfa ev sahipliği yapar."¹⁴⁸ şeklinde dile getirilmiştir. Vakıflar, eğitimi mali açıdan destekleyen ve din eğitimi noktasında halka katkı sağlayan yaygın eğitim kurumlarıdır.¹⁴⁹ Hutbelerde de vakıflar, eğitime destek veren kurumlar olarak değerlendirilmiştir.

Hutbelerde kütüphaneler ilim yuvası olarak nitelendirilmiştir. Hutbelerde, kütüphanelerde kitap okuyarak bilgi edinmenin gerekliliğinden söz edilerek şunlar kaydedilmiştir: "Bizlere okuma aşkı ve alışkanlığı kazandıran kütüphaneler, ilim ve irfan

¹⁴² Varış, *Eğitim Bilimine Giriş*, 13-15.

¹⁴³ DİB, "Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi".

¹⁴⁴ Mehmet Korkmaz, "Kur'an Kurslarında Eğitim", *Din Eğitimi*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 334-338.

¹⁴⁵ DİBGÇY, md. 5/2.

¹⁴⁶ DİB, "Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi".

¹⁴⁷ Recai Doğan, "Yaygın Din Eğitiminin Neliği", *Din Eğitimi*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 276.

¹⁴⁸ DİB, "Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi".

¹⁴⁹ Bilgin - Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, 7; Doğan, "Yaygın Din Eğitiminin Neliği", 276.

yuvalarından biridir.”¹⁵⁰ Kütüphaneler yaygın eğitim alanlarından biridir. Tarihte kütüphaneler kitap alışverişinin yapıldığı ve çeşitli ilmi konuların konuşulduğu, tartışıldığı yerler olmuştur.¹⁵¹ Hutbelerde kütüphaneler, günümüzdeki fonksiyonlarına uygun olarak bilgi edinilen kurumlar olarak değerlendirilmiştir.

Dergâhlar da hutbelerde birer eğitim kurumu olarak değerlendirilmiştir. Hutbelerde dergâhlarla ilgili şunlar açıklanmıştır: “İrfana ermenin ilk şartı “kendini bilmektir.” Bu yüzden eskiden, irfan mektebi sayılan dergâhların giriş kapılarında: “Edeb Yâ Hû” yazardı.”¹⁵² Dergâhlar mensuplarının musiki, raks gibi eğitimlerin yanında özellikle dinî ve ahlaki eğitimleri üzerinde duran yaygın din eğitimi kurumlarından biridir.¹⁵³ Hutbelerde dergâhların birer eğitim müessesesi olmalarının yanında ahlaki eğitimdeki rollerine de işaret edilmiştir.

Sonuç

Araştırmada, eğitim konusunun hutbelerde yer alma durumu altı tema altında incelenmiştir. Bunlar; sıklık, eğitimci, öğrenci, amaç, metot ve kurum şeklindedir. Çalışmada, eğitim konusuna doğrudan ve dolaylı olarak değinen hutbelerin olduğu tespit edilmiştir. Eğitim konusunun hutbelerde yer alma sıklığında bir artış gözlenirse de hutbelerin eğitimle ilgili benzer içerikle tasarlandığı belirlenmiştir. Bu durum hutbelerin içerikleriyle ilgili sorunların olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca eğitimle ilgili hutbeler genellikle güncel bir konu nedeniyle yayınlanmıştır. Bu ise hutbelerin belli bir plan çerçevesinde hazırlanmadığını göstermekte ve hutbelerin haftanın önemine nispetle yapılan mutad konuşmalar olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Araştırmada; Allah, peygamber, anne baba, öğretmen ve din görevlileri bireyde inanç, tutum ve davranış değişikliklerinin gerçekleşmesini sağlayan eğitimciler olarak belirlenmiştir. Hutbelerde eğitimcilerin eğitim faaliyetleri İslam dinini ve ahlaki değerleri kazandırmak üzerine yoğunlaşmıştır. Yanı sıra anne baba, öğretmen ve din görevlileri milli değerlerin ve kültürün aktarımını da deruhte etmişlerdir. Hutbelerde eğitimcilerin yalnızca dinî, milli ve manevi normları öğretme faaliyetleri üzerinde durulması konunun dar kapsamda ele alındığına işaret etmektedir. Çünkü eğitimcilerden bireyin yeteneklerini tanıması, potansiyelini geliştirmesi, kendini gerçekleştirme vb. konularda yardım etmesi de beklenmektedir. Ayrıca hutbelerde İslam eğitim anlayışına uygun olarak Allah ve peygamberlerin eğitimciliği vahiy merkezli ve ilahi menşei bir yaklaşımla değerlendirilmiş ve daha çok bunların eğitimcilikleri üzerinde durulmuştur. Bu durum da

¹⁵⁰ DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹⁵¹ Çelebi, *İslam’da Eğitim Öğretim Tarihi*, 203-204; Kazıcı, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, 61-65.

¹⁵² DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”.

¹⁵³ Bilgin - Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, 7; Kazıcı, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, 60.

eğitimcilerle ilgili halka daha somut, aktüel ve canlı örneklerin verilmesi gerektiği ihtiyacını ortaya koymaktadır.

Öğrenci temasında çocuklar/gençler ve kızlar öğrenen bireyler olarak belirlenmiştir. Hutbelerde, kızların da erkekler gibi eğitim hakkı olduğu vurgulanarak öğrenenin cinsiyeti açısından bir ayırım yapılmamış fakat öğrenme dönemleri açısından öğrenenler arasında bir ayırma gidilmiştir. Buna göre çocukluk ve gençlik dönemleri için öğrenme ve bilgi edinme vurgulanırken yetişkinlik ve yaşlılık dönemleri için yeterli vurgu yapılmamıştır. Oysaki cami cemaatinin çoğunluğu yetişkin ve yaşlı bireylerden oluştuğundan bu durum realiteyle örtüşmemekte ve hutbelerde hedef kitlesinin özelliklerinin tam gözetilmediğini ortaya koymaktadır.

Hutbelerde dinin ve ahlaki değerlerin, milli kültürün ve tarihi mirasın öğretilmesi eğitimin amacı olarak ileri sürülmüştür. Belirlenen bu amaçlar, bireyin toplumsal adaptasyonunun sağlanması amacıyla dinî, ahlaki ve milli değerlerin aktarılması, eğitimin kültürel mirası aktarma ve toplumsallaştırma işlevleriyle ilişkilidir. Oysaki eğitimin bireysel, ekonomik, politik işlevleri de bulunmaktadır.¹⁵⁴ Hutbelerde bu işlevlere ilişkin bir amaç tespit edilememesi, eğitim işlevlerinin hutbelere tam yansıtılmadığını ortaya koymaktadır.

Metot temasında gösterip-yaptırma ve anlatım/takrir yöntemleri belirlenmiştir. Hutbelerde din ve ahlaki değerlerin öğretiminde model olunarak ve anlatarak eğitimin yapılması gerektiği benimsenmiştir. Din eğitiminde öğretmen merkezli metotlardan ziyade soru cevap, tartışma, örnek olay gibi öğreneni merkeze alan metotların kullanılması daha etkileyici öğrenmelerin gerçekleşmesine katkı sağlanmaktadır. Bu durum hutbelerde öğrenci merkezli öğretim yöntem ve tekniklerinin hutbelerde işlenmesi gerektiğini göstermektedir.

Araştırmada cami, aile, okul, Kur'an kursu, ahilik, kütüphane ve dergâhlar eğitim kurumları olarak belirlenmiştir. Hutbelerde büyük çoğunlukla yaygın din eğitimi kurumları ele alınmıştır. Örgün eğitim kurumlarından ise yalnızca okullar ele alınmıştır. Bu durum DİB'in yaygın din eğitimiyle ilgili faaliyetleri yürütme ve yönetme görevine uygun düşmektedir. Ayrıca hutbelerde eğitim kurumlarının eğitsel işlevleri doğrudan konu edilmemiş, bunun yerine ele alınan konu bağlamında eğitim kurumlarına temas edilmiştir. Örneğin anne babanın sorumluluklarından söz edilirken ailenin ilk eğitim kurumu olduğuna, ticaret ahlakı dile getirilirken ahilik teşkilatına konu bağlamında değinilmiştir. Bu durumun kurumların eğitsel işlevlerinin kapsamlı bir şekilde cemaate sunulamamasına neden olacağı söylenebilir.

Araştırma çerçevesinde hutbelerde eğitim konusuyla ilgili geliştirilen öneriler aşağıda sıralanmıştır.

¹⁵⁴ Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, 31-51.

Hutbelerin muhtevasına dair öneriler:

Bir hutbede eğitimle ilgili belli bir öge ele alınarak ögenin eğitsel işlevi hutbe bütününde kapsamlı bir şekilde değerlendirilebilir. Örneğin hutbelerde, anne babanın eğitimciliği nasıl olmalı? gibi tek eğitsel temalı, uygulamaya dönük, ihtiyaç odaklı ve problem merkezli içeriklerin belli periyotlarla işlenmesi daha etkileyici olabilir.

Hutbelerde anne baba, öğretmen, din görevlileri ve akademisyenler gibi eğitimcilere ve bunların eğitsel faaliyetlerine daha çok yer verilerek konuyla ilgili hedef kitlesine daha somut, aktüel ve canlı örnekler sunulabilir. Bununla birlikte din görevlilerinin dinî danışmanlık ve rehberlik faaliyetleri hutbelerde daha çok işlenerek halkın bu hizmetlerden haberdar olmalarına ve bunlardan yararlanmalarına katkı sağlanabilir.

Hutbelerde, eğitime muhatap olan toplumun farklı kesimlerinden bireyler için özgün içerikler hazırlanabilir. Örneğin özel eğitim gereksinimi olan bireylere yönelik özel eğitim, farklı meslekte çalışanlara yönelik mesleki eğitimin önemi gibi. Ayrıca hutbelerde yalnızca eğitimin toplumsal/sosyal işlevi değil; bireysel, ekonomik, politik işlevlerine yönelik amaçlar da işlenebilir.

Hutbelerde örgün eğitim kurumları ve bunlarla ilgili güncel konulara (öğretmene şiddet, okul aile iş birliğinin önemi, üniversite eğitimi gibi) daha çok yer verilebilir. Halkın dikkatine sunmak ve katılımlarını teşvik etmek için cami dersleri, sohbetler, kitap okumaları gibi camilerdeki güncel eğitsel etkinlikler hutbelerde dile getirilebilir. Hutbelerde, Kur'an kurslarında uygulanan farklı eğitim programlarının ele alınması, toplumun bu kurslarda yapılan eğitim etkinliklerinden haberdar olmalarına ve onlardan yararlanmalarına katkı sağlayabilir. Ailede çocuk eğitiminin amacı, içeriği, yöntemi, kullanılacak öğretim materyalleri, değerlendirme süreci ile ilgili anne baba ve ailenin diğer bireylerine yönelik hutbeler hazırlanabilir.

Hutbelerdeki eğitim yaklaşımına dair öneriler:

Hutbelerde öğrenme ve bilgi edinme daha çok çocuklar ve gençler için öne çıkartılmıştır. Bilgi edinme ve öğrenme konusunda yetişkinlere ve yaşlılara da daha çok ağırlık verilebilir. Hutbelerde; örnek olay incelemesi, soru cevap, tartışma gibi eğitimde öğreneni merkeze alan metotlar somut örnekler üzerinden sunulabilir.

Yeni yapılacak akademik çalışmalara dair öneriler:

Din görevlileri ve cami cemaatinin eğitimle ilgili hutbelerde yer almasını istedikleri konular hakkında alan araştırmaları yapılabilir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yayınlanan hutbelerde eğitim konusu araştırılarak din eğitimi ile ilgili izlenen politikaların hutbelere nasıl yansdığı ve halka nasıl sunulduğu belirlenebilir. Ayrıca elde edilen sonuçlar, bu araştırma bulgularıyla karşılaştırılarak konuyla ilgili dönemler arasında nasıl bir değişim yaşandığı tespit edilebilir. İl müftülükleri tarafından hazırlanan hutbelerde eğitim konusunun nasıl işlendiği, hazırlanan hutbelerin bölge insanının ihtiyaç ve beklentilerine

uygunluğu incelenebilir. Yine il müftülükleri tarafından hazırlanan hutbelerde eğitim konusunun DİB tarafından hazırlanan hutbeler ile benzer ve farklılıkları araştırılabilir.

Kaynakça | References

- Akgün, Vahdettin. “Diyanet Gazetesinde Yayınlanan Hutbe Konuları”. *Diyanet İlmî Dergi* 30/2 (1994), 77-94.
- Akkaya, Ümit Harun. “Diyanet Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi”. *Bilimname* 44/1 (2021), 83-129.
- Akyürek, Süleyman. *Din Öğretimi, Model-Strateji-Yöntem ve Teknikler*. Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 8. Basım, 2019.
- Arslan, Halil. *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı: 1972 Ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği*. Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Aslantaş, Ahmet. *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahric ve Tenkidi (2001-2005)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Aşıkoğlu, Nevzat. “İlahiyat Fakültelerinin Eğitim Öğretime Katkıları ve Kaliteye Yolculuk”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2005), 1-10.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Din Öğretiminde Yöntemler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 4. Basım, 2009.
- Baktır, Mustafa. “Hutbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/425-428. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Balcı, Ali. *Sosyal Bilimlerde Araştırma*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 13. Basım, 2018.
- Bayraktar, Mehmet Faruk. *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2010.
- Beşirli, Hayati. “Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Camilerde Okuttuğu Hutbelerin Sosyolojik Analizi”. *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2006), 143-171.
- Bilgin, Beyza - Selçuk, Mualla. *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*. Ankara: Gün Yayıncılık, 3. Basım, 1997.
- Binbaşıoğlu, Cavit. *Öğretim Metodu ve Uygulama*. Ankara: Binbaşıoğlu Yayınevi, 1974.
- Bulut, Mehmet. *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Creswell, John W. *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. ed. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap Yayınlar, 3. Basım, 2017.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Örnekleriyle Uygulamalı Dini Hitabet*. Ankara: Kuşak Yayınları, 1975.
- Çelebi, Ahmed. *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*. çev. Ali Yıldırım. İstanbul: Damla Yayınevi, 4. Basım, 2013.
- Çelik, Abbas. *Din Eğitimi Tarihi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2013.
- Çetin, Abdurrahman. *Hitabet ve İrşad Din Hizmetlerinde İletişim ve Güzel Konuşma*. Bursa: Emin Yayınları, 4. Basım, 2012.
- Demir, Fahri. “Din Hizmetleri, Din Eğitimi ve İrşad Metodu”. *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri*. 439-452. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Demir, Metin. “Din ve Devletin Kesişim Noktası: Cuma Hutbelerinde Ramazan Algısı”. *Ramazan ve Oruç*. ed. Berat Açıl vd. 699-708. İstanbul: Belikan Basım, 2015.
- Demir, Zekiye. “Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi (2001-2011)”. *Toplum Bilimleri* 7/14

- (2013), 95-118.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”. Erişim 07 Mayıs 2024.
<https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/kategoriler/yayinlarimiz/hutbeler/hutbe-ar%C5%9Fivi>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. *Din Hizmetleri Müdürlüğü Faaliyet Raporu 2013*. Ankara: TDV Yayın Matbaacılık, 2014.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. *Din Hizmetleri Müdürlüğü Faaliyet Raporu 2016*. Ankara: TDV Yayın Matbaacılık, 2017.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. DİBDHUG, Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi. *Genelge* 847444 (15 Aralık 2020). Erişim 23 Temmuz 2024.
<https://hukukmusavirligi.diyamet.gov.tr/Documents/D%C4%B0N%20H%C4%B0ZMETLER%C4%B0%20UYGULAMA%20GENELGES%C4%B0.pdf>
- DİBGÇY, Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği. *Resmi Gazete* 29033 (17 Haziran 2014). Erişim 23 Temmuz 2024.
<https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=19795&mevzuatTur=KorumVeKuruluyonetmeligi&mevzuatTertip=5>
- DİBKGHK, Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (Kanun No. 633). *Resmi Gazete* 12038 (22 Haziran 1965). Erişim 07 Mayıs 2024.
<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=633&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- DİR, Diyanet İşleri Reisliği. DİRĞ, Diyanet İşleri Reisliği Genelgesi. *Genelge* 2 (04 Haziran 1925). Erişim 08 Eylül 2024.
<https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Yayinlar/Yayinlar.aspx>
- Doğan, Recai. “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 1/2 (1998), 5-51.
- Doğan, Recai. “Yaygın Din Eğitiminin Neliği”. *Din Eğitimi*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. 275-296. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Döner, Muhammet. *Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Duman, Abdullah. “Hutbenin Yaygın Din Eğitimi Amaçlarına Erişim Düzeyi Ölçeği: Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (2023), 523-552.
- Ecer, Münir - Şimşek, Eyüp. “Fâtımî Hutbelerinin Eğitim Açısından İncelenmesi: Bir İçerik Analizi Çalışması”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2022), 1-30.
- Erçin, Tahir. *Kaynak Değeri ve Sihat Açısından Diyanet Hutbeleri (1980-1990)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ertürk, Selahattin. *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Cihan Matbaası, 2., 1975.
- Güney, Nurşen. “Aile Büroları”. *IV. Din Şûrası III. Komisyon Tebliğleri*. 176-188. Ankara: TDV Yayın Matbaacılık, 2009.
- Hülür, Asuman Banu. *İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma Hutbeleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Haşimi. *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir*. çev. Adnan Demircan. 1-11 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Jersild, Arthur T. *Çocuk Psikolojisi*. çev. Gülseren Günçe. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1979.
- Karaçizmeli, M. Talat. "Dört Mezhebe Göre Cum'a ve Bayram Hutbeleri". *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 10/106-107 (1971), 110-117.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*. Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 33. Basım, 2018.
- Kaya, Umut. "2017-2020 Yılları Arasında Yayınlanan Hutbelerle İlgili Bir Analiz". *Amasya İlahiyat Dergisi* 17 (2021), 221-258.
- Kazıcı, Ziya. *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Keyifli, Şükrü. "Cami İçi Din Eğitimi ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler". *Ekev Akademi Dergisi* 55 (2013), 71-88.
- Keyifli, Şükrü. "Hutbe ve Vaazların Dili ve Üslubuyla İlgili Yaşanan Olumsuzluklar". *Mevzu-Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2019), 25-41.
- Kocaman, Kasım. "Geçmişten Günümüze Dinî İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019), 1258-1271.
- Kocaman, Kasım. "Türkiye'de Din Hizmetleri Bağlamında Yüksek Din Öğretiminde Meslekî Uygulama". *Turkish Studies* 14/4 (2019), 2525-2545.
- Kocaman, Kasım. "Yaygın Din Eğitimi İletişimi Sürecinde Hedef Kitlenin Özelliklerini Bilmenin Önemi". *Turkish Studies* 8/12 (2013), 737-749.
- Komisyon. *Minberden Öğütler-II-*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Korkmaz, Mehmet. "Kur'an Kurslarında Eğitim". *Din Eğitimi*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. 323-350. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Könlük, Melih. *Siyasal İktidar ve Bireyin Karşılıklı Yeniden Üretimi: Cuma Hutbeleri Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Köylü, Mustafa. *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Küçükahmet, Leyla. *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Basım, 1986.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Gelenek Yayınlar, 2004.
- MEB, Milli Eğitim Bakanlığı. *Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları*. Ankara: MEB, 2018.
- MEB, Milli Eğitim Bakanlığı. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Ankara: MEB, 2018.
- METK, Milli Eğitim Temel Kanunu (Kanun No. 1739). *Resmi Gazete* 14574 (14 Haziran 1973). Erişim 28 Aralık 2023. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739-20140206.pdf>

Noordin, Mohd Azizon - Aini, Zulkefli Haji. "Persepsi Khatib Terhadap Seni Retorik Dalam Teks Khutbah Jumaat Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan (JAWI)". *Al-Hikmah* 9/2 (2017), 154-166.

Oğuzkan, A. Ferhan. *Eğitim Üzerine*. Ankara: Ülkü Yayınları, 1966.

Onay, Ahmet. "Cami Eksenli Din Hizmetleri". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 149-175.

Onay, Ahmet. "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği". *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 1-13.

Öcal, Mustafa. *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*. Ankara: TDV Yayınları, 1990.

Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu'cemu'l-Lügati'l-Arabbiyeti el-Muâsıra*. Kâhire: Âlemü'l-Kütüb, 2008.

Önkal, Ahmet. "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe". *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)* 1, 145-153.

Paşaoğlu, Mehmet Talha. *Din-Siyaset İlişkisinin Kurumsallaşması: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Râzî, Fahreddin er-. *Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye., 1990.

UN, United Nations. "Universal Declaration of Human Rights". *United Nations Human Rights Office The High Commissioner*. Erişim 15 Temmuz 2024. <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/043/88/pdf/nr004388.pdf?token=mi9lSaYMG9FbNZo6dS&fe=true>

Varış, Fatma. *Eğitim Bilimine Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998.

Vergote, Antoine. "Çocukta Din". çev. Erdoğan Fırat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 315-329.

Yaşar, Mehmet. *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2016), 93-107.

Yavuzer, Haluk. *Anne-Baba ve Çocuk*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1995.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Basım, 2008.

Yılmaz, Hüseyin. *Camilerin Eğitim Fonksiyonları*. İstanbul: DEM Yayınları, 2005.

YK, Yükseköğretim Kanunu (Kanun No. 2547). *Resmî Gazete* 17506 (6 Kasım1981). Erişim 24 Temmuz 2024.

<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2547&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

Zengin, Halise Kader. "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)". *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu II*. 121-147. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.

Zengin, Zeki Salih. "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2008), 379-398.